

Hadis ve Sünnetin Anlaşılmasında Tadrîcîliğin Rolü

Öz: Tadrîcîlik, zaman ve mekânla kayıtlı olan varlık âlemine, zaman ve mekândan münezze olan yaratıcının koyduğu bir kanundur. Vahyin peyderpey inmesi ve Hz. Peygamber'in ilâhî hükümleri aşama aşama tebliğ etmesi bu ilkenin en güzel örneğidir. Tadrîcîlik daha çok fıkah ve tefsirle ilgili çalışmalarda ele alınsa da Allah Resûlü'nün (s.a.v.) Kur'an'ı beyan etmek üzere söylediği sözleri ve ortaya koyduğu nebevî modeli kavramada, söz konusu ilkenin rolü yadsınmaz. Tadrîcîlik ilkesi modern dönemlerde hadis konusundaki araştırmalara, hadisin anlamına ve ondan çıkarılan hükümlere etki eden harici bir unsur olarak dâhil edilmektedir. Bu yönüyle hadis metinleri, söylendiği fizikî çevre ve mekân, sosyokültürel zemin ve tarihî bağlam ışığında kendi gerçekliğine uygun olarak anlaşılabilir. Çalışmada hadis ilmi içerisinde, tadrîcîliğin kapsam ve mahiyetinin belirlenmesi, gerçekleştiği alanların tespit edilmesi ve şer'î hükümler konulurken takip edilen tadrîcî yöntemlerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Araştırma sonunda tadrîcîlik ilkesinin, hadis sahasındaki araştırmalarda metin dışındaki unsurlarla ilgili olduğu, söz konusu ilkenin Hz. Peygamber'in risâlete hazırlanması başta olmak üzere hem tebliğ hem teşri hem de pratikte, genel hükümlerde, şahsa ya da olaya özel konularda izlerine rastlandığı ve Allah Resûlü (s.a.v.) tarafından uygulandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tadrîcîlik, Dış Bağlam, Tebliğ, Teşri.

İbrahim
SAĞLAM*

The Role of Gradualism in Understanding of Ḥadīth and Sunnah

Abstract: Gradualism is a law imposed by the creator, who is free from time and space, on the realm of existence, which is bound by time and space. The gradual descent of the Qur'an and Prophet Muhammad's gradual propagation (tabligh) of the divine commands are the best examples of this principle. Although gradualism is mostly discussed in studies related to fiqh and tafsir, the role of this principle in understanding the words that Muhammad said to declare the Qur'an and the prophetic model that he revealed is not denied. The principle of gradualism has been included in modern studies on hadith as an external element affecting the meaning of the ḥadīth and the judgements derived from it. In this respect, ḥadīth texts can be understood in accordance with their own reality in the light of the physical environment and place where they were told, the socio-cultural ground and the historical context. The aim of the study is to determine the scope and nature of gradualism within the science of ḥadīth, to identify the areas in which it is implemented, and to reveal the gradual methods followed when establishing Islamic laws. At the end of the research, it was concluded that the principle of gradualism is related to elements other than the text in the research in the field of ḥadīth, that the principle in question first existed in the preparation of Prophet Muhammad for his risalah duty and that this principle is applied by Prophet Muhammad in both tabligh, aḥkām and practice, in general judgements, on issues specific to a person or event.

Keywords: Ḥadīth, Gradual, External Context, Tabligh, Tashri.

* Dr. Öğretim Üyesi, Ahi Evran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dah. E-Posta: ibrahim.saglam@ahievran.edu.tr – ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8706-7181>.

Giriş

İslâm, itikattan ibadete, hukuktan ahlâka hayatı bütün yönleriyle kuşatan, öğretilerinde insicamî esas alan bir dindir. Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu nebevî model muhataba dengeli, birleştirici ve kuşatıcı bakış açıları sunar. Tedrîcîlik, bu insicamî kavramada en önemli ilkelerden birisidir.

İlâhî vahyin bir anda değil de yirmi üç yıllık zaman diliminde peyderpey indirilmesi,¹ tenzilde tedrîcîliğe riayet edildiğini göstermektedir. Kur'an, Hz. Peygamber ve sahâbenin içinde yaşadıkları koşulları dikkate alan ve sosyal hayata bu doğrultuda müdahale eden ilâhî bir dokunuştur.² Tedrîcîlik, hikmet dâhilinde hükümler koyan ilâhî irade ile hikmete teslim olan beşerî irade arasında gerçekleşen dengeli bir süreçtir. Muhataplarını hikmet ve güzel öğütle Allah'ın yoluna çağırması istenen Allah Resûlünün (s.a.v.),³ ilâhî vahyin rehberliğinde yürüttüğü tebliğ ve teşri kapsamındaki görevlerinde tedrîcîliğin izleri görülmektedir. Hz. Aişe (ö. 58/678) vahyin inmesinde insan tabiatıyla uyumlu ve kalplerin ülfetini esas alan bir sürecin işlediğini, bu maksatla Kur'an'da önce itikâdî konulardaki âyetlerin vahyedildiğini böylece kalplerde imanın yerleştiğini daha sonra haram ve helale dair hükümlerin geldiğini ve insanların bunları kabulde zorlanmadıklarını haber vermektedir.⁴

Tedrîcîlik konusu, fıkıh usulüyle ilgili çalışmalarda "beyanın te'hiri",⁵ "nesih" ve "tedrîc"; tefsir usulüne dair çalışmalarda ise "tencîm" başlığı altında ele alınmıştır.⁶ Sürelerin Mekki ve Medeni diye taksimi, nüzul sebeplerini tespit

¹ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, tah. Ahmed el-Berdûnî (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 20/130. Ayrıca bk. Şevki Saka, "İnsanı Aydınlatmada Tedrîcî Metodun Önemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1-4 (Haziran 2001), 59-60.

² Halis Albayrak, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak* (İstanbul: Şule Yayınları, 2011), 8, 39.

³ en-Nahl 16/125.

⁴ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Fazâilü'l-Kur'an", 6.

⁵ Takyîd, tafsîl ve tahsîs türü delillerin mutlak, mücmel ve âmm lafızlarla birlikte (mukarin) veya ondan sonra gelmesi diğer bir ifadeyle takyîd, tafsîl ve tahsîs türü beyanların ihtiyaç duyulan bir zamana kadar te'hîr edilmesidir. Bk. Muhammed b. Alî el-Basrî Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkıh*, nşr. Muhammed Hamîdullah (Dimaşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyetü'l-Fransiyye, 1964), 3/342-358; Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-Bağrû'l-muhtî fi uşûli'l-fıkıh*, nşr. Ömer Süleyman el-Aşkar (Kâhire: Dâru's-Safve, 1992), 3/29-34; Ferhat Koca, *İslâm Hukuku Metodolojisinde Tahsis* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 159-163.

⁶ Muhammed Abdülazim Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Fevzâ Ahmed (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1995), 46-54; İbn Abdülberr Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh, *el-İstîzkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'il-emşâr*, nşr. Sâlim Muhammed Ata-Muhammed Ali Muavviz

çabaları da bir nevi Kur'an'daki tadrîcîliği ortaya koyma gayretleri olarak görülebilir.⁷ Bu çerçevede konu hakkında bazı tanım ve ilkeler ortaya konulmuştur. Buna göre tadrîcîliğin tanımlardan birisi "Teşri yöntemi olarak hükümlerin ilâhî irade tarafından bir defada ve bütün şeklinde değil, tebliğ süreci boyunca beşerî ve sosyal olgular dikkate alınıp peyderpey konulması."⁸ şeklindedir. Tadrîc prensibine dair önce küllî esaslar belirlenip sonra cüz'î hükümlerin konulması, yükümlülüklerde toplumsal dönüşümün dikkate alınması, hükümlerin aşamalı bir şekilde artırılması, azaltılması, geçici veya sürekli yürürlükten kaldırılması (nesih) gibi bazı yöntemler öngörülmüştür.⁹ Her ne kadar nesih olgusu, "Şer'î bir hükmün kendisinden sonra gelen başka bir hükümle kaldırılması."¹⁰ şeklinde tanımlansa da içeriğindeki kademeli olma vasfından dolayı tadrîcîlik başlığı altında değerlendirilmiştir.

Modern dönemlerde tadrîcîlik ilkesi hadisin anlaşılmasında, metin dışındaki unsurlarla ilgili esaslar içerisine dâhil edilmektedir. Yalın olarak hadis metinleri, söylendiği zamana dair fizikî çevreyi, tarihî zemini ve sosyokültürel bağlamı çoğu zaman içinde barındırmaz.¹¹ Tadrîcîlik; metnin dışında kalan bu unsurların tespit edilmesinde yardımcı olan önemli ilkelere birisidir.¹² Bundan dolayı modern dönemlerde yazılı metinlerin anlaşılması için metin dilbilim,¹³ kullanımbilim, söz-eylem çözümlemesi ve anlatımbilim gibi anabilim dalları ortaya çıkmıştır.¹⁴ Hadis ilminin modern disiplinlerle bütünleşmesi ve onlardan istifade etmesinde söz konusu bilim dalları önemli imkânlar sunmaktadır. Bu çerçevede tadrîcîlik ilkesinin hadislerin anlaşılmasındaki yeri ve rolü konusunun modern dönemde oluşan ilimler çerçevesinde yeniden ele alınması önem arz etmektedir.

(Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 2/451-452; Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fi 'ulûmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 1981), 49-62.

⁷ Nedim Serinsu, *Esbâb-ı Nüzûl'un Rolü* (İstanbul: Şule Yayınları, 1994), 128, 129, 280-288.

⁸ Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişimi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 139; Talip Türcan, "Tadrîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2011), 40/265.

⁹ Erdoğan, *Ahkâmın Değişimi*, 28-30, 137-142; Türcan, "Tadrîc", 40/265-267.

¹⁰ Abdurrahman Çetin, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2006: TDV Yayınları, 2006).

¹¹ Mehmet Emin Özafşar, *Hadîsi Yeniden Düşünmek* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998), 296-336; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 199-314; Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul (İstanbul: Nida Yayınları, 2021), 203-302.

¹² Mehmet Emin Özafşar vd., *Hadislerle İslâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/119.

¹³ Fatma Bölükbaş, "Metindibilimsel Çözümleme: Muzaffer İzgü'nün Yedi Uyurlar Öyküsü", *Folklor/Edebiyat Dergisi* 16/63 (Mart 2010), 99-116.

¹⁴ Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 200-201.

Araştırmada hadis ve sünnetin anlaşılmasında tadrîcîlik ilkesinin yeri ve rolü konusuna değinilecektir. Çalışmada kelam ilminin sahasına giren ilâhî bilgide değışme, küllî/cüzî irade, teklif-i mâ lâ yutâk gibi konulara değinilmeyecektir. Araştırmacının hadis ve sünnetin anlaşılmasına yönelik metodolojik çalışmalara katkı sağlaması düşünlmektedir.

1. Hadislerin Anlaşılmasında Hadis İlimleri Birikimi İçinde Tadrîcîliğin Yeri

Hadis metninin; tarih, toplum, zaman, coğrafi konum ve mekân, beşerî ve psikolojik unsurlar, sosyokültürel ortam ve olgularla ilişkisi dış bağlantısını, Hz. Peygamber'in genel sîret ve sünnetiyle ilişkisi ise iç bağlantısını oluşturmaktadır.¹⁵ Hadis birikimi içinde teşekkül eden şerh çalışmaları, bazı metodolojik eksikleri olmakla birlikte, hadisin iç ve dış bağlamını tespit etmede, hadisin anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilgili farklı bakış açılarını sunmada, hadislerde görülen çelişkileri ve çözüm yollarını göstermede, hadisin söyleniş sebebini, nâsîh ve mensûh olma yönünü ortaya koymada katkı sağlamaktadır.¹⁶ Hadislerin söylenmesine sebep olan hadiseyi yalın bir şekilde zikretmekle yetinen esbâb-ı vurûdî'l-hadis ilmi,¹⁷ daha çok takyîd, tafsîl ve tahsîs türü delillerin Kur'an ve sünnetteki mutlak, mücmel ve âmm türü beyanlarla bağlantısını ortaya koymada bazı yöntemler sunmaktadır.¹⁸

Muhtelifü'l-hadîs, aynı veya farklı zamanlarda, değışik merhalelerde birbiriyle çelişkili görülen emir, yasak ve tavsiyelerin ve bunların hadislere akseden ihtilafli yönlerinin giderilmesinde katkı vermektedir.¹⁹ Zaman içinde mezhepler arası ihtilafın giderilmesi gibi dar bir alan sıkıştırılan söz konusu ilim dalı, kısıtlı da olsa sünnet malzemesinin iç bütünlüğünü tespitinde yardımcı olmaktadır. Muhtelifü'l-hadîs ilmiyle yakından ilişkili olan nesih, insanların eğitimi ve toplumun islahında tadrîcîlik prensibine göre ortaya konulan nebevî modeli anlamlandırmada katkı sunmaktadır.²⁰

Abdurrahmân b. Ömer el-Bulkînî (ö. 824/1421), hadislerdeki nâsîh ve mensûhun bilinmesi, hükümlerdeki aşamalı artış ve azalmanın tespiti

¹⁵ Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 297; Selçuk Coşkun, *Hadise Bütüncül Bakış* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 304-320.

¹⁶ Mehmet Efendioğlu, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/560.

¹⁷ Celâlüddin es-Süyûtî, *el-Lüma' fi esbâbi vurûdî'l-hadîs*, tah, Yahya İsmail Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 66-71.

¹⁸ Agitoğlu Nurullah, *Hadis ve Bağlam* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2020), 127.

¹⁹ İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaf ve Çözüm Yolları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2000), 134.

²⁰ Efendioğlu, "Nesih", 32/579-586.

konusunda bir nevi metinleri tarihlendirmek üzere muhaddisler tarafından ihdas edilen “evâil” bölümlerinin öneminden bahsetmektedir.²¹ Nitekim İbn Ebû Şeybe’nin (ö. 235/849), *Muşannef*’inde yer alan “Kitâbü’l-Evâil” başlığı yanında İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) *el-Evâ’il* ve *el-Ma’ârif*, İbn Ebû Âsim en-Nebî’in (ö. 287/900) *el-Evâ’il*, Taberânî’nin (ö. 360/971) *Kitâbü’l-Evâ’il*, Ebû Hilâl el-Askerî’nin (ö. 400/1009’dan sonra) *el-Evâ’il* ve Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *el-Vesâ’il ilâ ma’rifeti’l-Evâ’il* adlı müstakil çalışmaları bu konuda örnek olarak verilebilir.²² Dolayısıyla klasik dönemde teşekkül eden hadis ilimleri literatürü, erken dönemde tedrîciliğe dair örnekler barındırmaktadır.

2. Hadis ve Sünnetin Anlaşılmasında Tedrîcîlik İlkesinin Rolü

Kur’an, tevhid inancı temelinde toplumu her türlü şirk ve günah kirlerinden temizlemek üzere indirilmiştir. Hz. Peygamber, risâlet dönemi boyunca toplumda iyiliği hâkim kılmak ve kötülükleri ortadan kaldırmak için mücadele etmiştir. Hz. Peygamber, Kur’an’ın rehberliğinde toplumda yerleşik itikâdî, hukukî, ahlâkî, kültürel vb. düşünce ve uygulamaları kademeli olarak tebdîl, tağyir, ıslah ve ilga yoluna gitmişlerdir. Bu doğrultuda tedrîcîlik ilkesi, insanların yeni dini öğrenmelerini, benimsemelerini ve hayata tatbiklerini kolaylaştırmada önemli rol üstlenmiştir.²³

Günümüz fıkıh ve hadis araştırmacıları, yükümlülüklerin ortaya konulmasında takip edilen tedrîc yöntemlerine dair çeşitli tasnifler oluşturmuşlardır.²⁴ Bu bölümde hadis ve sünnette tedrîciliğin gerçekleştiği alanların tespit edilmesi ve şer’î yükümlülükler/hükümler konulurken takip edilen tedrîc yöntemlerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Söz konusu amaç doğrultusunda hem klasik dönem hadis ilimlerinin birikiminden hem de çağdaş dönem araştırmacıların yorumlarından istifade edilerek yeni bir sınıflandırma üzerinde çalışılmıştır. İlgili tasnifin geliştirilmesi mümkündür.

2.1. Hz. Peygamber’in Risâlete Hazırlanmasında Tedrîcîlik

Tedrîciliğin gerçekleştiği alanlardan ilki, Hz. Peygamber’in risâlete hazırlanmasıdır. Nitekim Hz. Aîşe, Resûlullah’ın (s.a.v.) yalnızlığa alıştırdığını, sadık rüya yoluyla vahye hazırlandığını ve Hira’da halvette iken peygamber

²¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tedrîbü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Riyad: Mektebetü’r-Riyadî’l-Hadîs, 1400), 2/930, 931.

²² Bu konudaki literatür için bk. Alparslan Açıkgenç, “Evâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/513-514.

²³ Özafşar vd., *Hadislerle İslâm*, 1/119.

²⁴ Erdoğan, *Ahkâmın Değişimi*, 28-30, 137-142; Türcan, “Tedrîc”, 40/267; Görmez, *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*, 298.

seçildiğini haber vermektedir.²⁵ Ahmed b. Ömer el-Kurtubî (ö. 656/1258) bu sürecin tecdricî şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir.²⁶ Böylece Allah Resûlü'nün (s.a.v.), risâlet görevini üstlenmeden önce aşamalı olarak vahiy almaya hazırlandığı ve peygamberlik görevine alıştırıldığı söylenebilir.

2.2. Tebliğde Tecdricîlik

Tecdricîliğin gerçekleştiği alanlardan bir diğeri, tebliğdir ve Hz. Peygamber, insanları İslâm'a davette tecdricî bir yol izlemektedir. Nitekim dine davetin; ferdî çağrı,²⁷ ulaşabildiği yakınlarla çağrı²⁸ ve bütün insanlara çağrı²⁹ şeklinde üç merhaleden gerçekleştiği haber verilmektedir. Hicret sonrası tebliğ faaliyetlerinin daha ziyade devlet faaliyeti şekline dönüştüğü,³⁰ bu maksatla Bizans, İran, Habeş, Mısır, Gassan ve Bahreyn gibi bölge ülkelerinin devlet başkanlarına davet mektupları gönderildiği ifade edilmektedir.³¹

Yükümlülüklerin tebliğinde tecdricîlik ilkesinin uygulandığı görülmektedir. Özellikle kökleşmiş olan uygulamaların kaldırılması ve yeni yükümlülüklerin konulması esansında söz konusu hükümler aşama aşama bildirilmiş, muhatapların bunları anlamasına ve içlerine sindirmelerine imkân

²⁵ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Muşannef*, nşr. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403), 5/321 (No. 9719); "Ta'bîrür-rü'yâ", 1 (No: 6982); Buhârî, "Bed'ül-vahiy", 1; Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "İmân", 252 (No: 403).

²⁶ Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîşi kitâbi Müslim*, nşr. Muhyiddin Dîb Müstü vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996), 1/374. Ayrıca Hz. Peygamberin nübüvve safha safha hazırlandığına dair geniş bilgi için bk. Fahri Hoşaf, *Sünnette Tecdric* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1993), 58, 59; İbrahim Sağlam, "Hadislerde Hz. Peygamber'in Yalnızlık Tecrübesi ve Hakikat Arayışı", *Amasya İlahiyat Dergisi* 20 (Haziran 2023), 171-201; Mehmet Dilek, "Mâverdîye Göre Hz. Peygamber'in Nübüvve Hazırlık Safhaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2024, 13 (1), 365-381.

²⁷ Buhârî, "Bed'ül-vahiy", 3; "Ta'bîr", 1; Takıyyüddîn Osmân İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Şalâh*, nşr. Âişe Abdurrahman (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1990), 495, 496.

²⁸ Buhârî, "Vesâyâ", 10; "Menâkb", 13; "Tefsîr-Şuarâ", 2; "Tefsîr-Tebbet", 1; Müslim, "İmân", 348-356.

²⁹ Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, nşr. Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut: y.y., 1405/1985), 1/417 (No. 3962); 2/218 (No. 7036). Ayrıca bk. Hoşaf, *Sünnette Tecdric*, 38, 46-49.

³⁰ Ahmet Önkâl, *Resûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015), 47-147; Hoşaf, *Sünnette Tecdric*, 60.

³¹ Buhârî, "Bed'ül-vahiy", 7; "İlim", 7; "Meğâzî", 83; Müslim, "Cihâd", 73. Ayrıca bk. Kâmil Miras - Babanzade Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdric-i Sârih Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980), 10/447-451.

tanınmıştır.³² Hz. Aişe bu durumu “Şayet Kur’an’ın ilk âyetleri “İçki içmeyin” ve “Zina etmeyin” hükümlerini getirseydi insanlar Resûlullah’ın etrafından dağılırlardı.” şeklinde ifade etmektedir.³³ Yine değişik rivayetlerde Hz. Peygamber’in muhataplarını önce tevhide davet ettiği, sonra da bazen sadece namazı, bazen namaz ve orucu bazen de namaz, oruç ve haccı emrettiği haber verilmektedir.³⁴ Hattâbî (ö. 388/998) bu durumu, teşri kılınan şeylerin durum, şart ve vakitlerin farklı olmasına bağlamakta,³⁵ Dâvûdî (ö. 467/1075) rivayet içinde zikredilmeyen ibadetin henüz farz kılınmadığına yormamakta, Nevevî (ö. 676/1277) râvîlerin hıfz ve zabtıyla ilgili görmektedir. Aynî (ö. 855/1451) ise Nevevî’nin bu görüşünü beğenmez ve tebliğde tadrîcîliğe işaret ederek söz konusu ihtilafı ilgili emrin farklı zamanlarda ve farklı mekânlarda meydana gelmiş olmasına bağlamaktadır.³⁶

Mekke’deki inanç grupları, gelenek ve görenekler ile sosyal yapı Medine’den farklı olduğu için her iki bölgede farklı tebliğ yöntemleri uygulanmıştır.³⁷ Hatta Medine’de Ehl-i kitapla kurulan ilişkilerde dahi dalgalı bir seyir izlendiği, inen âyetler muvacehesinde ilk zamanları Yahudilerle asgari müştereklerde uzlaşısı esasına dayalı ilişkiler kurulduğu,³⁸ daha sonra bundan vazgeçildiği görülmektedir.³⁹ Yine Kur’an, tebliğ sürecinin yerine göre hikmet, yerine göre güzel öğüt, yerine göre de sözlü, psikolojik ve fiilî mücadeleyle sürdürülmesini salık vermektedir.⁴⁰ Tebliğde görülen ve bir tür tadrîcîliğe de işaret eden bu durumun, muhatapların içinde bulunduğu fiziki çevrenin ve sosyokültürel ortamın farklı olmasıyla izah edilmesi mümkündür.

İtikad, ibadet, muamelât ve ukûbât gibi şer’i konularda insanlar dine

³² Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 2/336; Hoşaf, *Sünnette Tadrîc*, 53-57.

³³ Buhârî, “Fazâilü’l-Kur’an”, 6.

³⁴ Buhârî, “İmân”, 34; Müslim, “İmân”, 8; Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-Şaḥîḥ*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “İmân”, 5; Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “Siyâm”, 1; Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “Mukaddime”, 9.

³⁵ Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *A’lâmü’l-hadîş fi şerḥi Şaḥîḥi’l-Buḥârî*, nşr. Muhammed b. Sa’d b. Abdurrahman Âl-i Suûd (Mekke: Câmî’atü Ümmü’l-Kura, 1988), 1/377.

³⁶ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *’Umdetü’l-kârî fi şerḥi Şaḥîḥi’l-Buḥârî* (Beirut: Dâru İhyai’t-Türâsî’l-Arabî, ts.), 8/242.

³⁷ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi* (Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1995), 145-152.

³⁸ Âl-i İmrân 3/64, 110, 113, 99; el-Mâide 5/5; el-Ankebût 29/46; el-Bakara 2/109.

³⁹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as, *es-Sünen*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “İmâne”, 21, 22; Buhârî, “Menâkib”, 23; “Savm”, 69; “İmân”, 30; “Menâkibu’l-ensâr”, 52; Müslim, “Siyâm”, 128.

⁴⁰ en-Nahl 16/125. Ayrıca bk. Önkâl, *Davet Metodu*, 259-265.

çağrılırken belli bir sıranın takip edildiği gözlemlenmektedir. Hz. Peygamber, Yemen'e vali olarak gönderdiği Muaz b. Cebel'den (r.a.) (ö. 17/638) halkı önce tevhide davet etmesini sonra farz olan ibadetlere çağırmasını istemektedir.⁴¹ Elçiler yılında Abdülkays heyeti Bahreyn'den İslâm'ı öğrenmek üzere Medine'ye geldiklerinde Hz. Peygamber'in onları önce tevhide davet ettiği daha sonra ibadetlerin ifasını haber verdiği ve ganimetlerin beşte birini teslim etmelerini istediği arkasından da içki yapılan kapların kullanılmasını yasakladığı haber verilmektedir.⁴² Yine Hristiyan olan Necran heyeti Medine'ye geldiğinde Hz. İsa ve Hz. İbrahim'in İslam ve Hristiyanlıktaki konumuna dair indirilen ayet tebliğin ana konusunu oluşturmaktaydı.⁴³ Hz. Peygamber, Amr b. Hazm'ı (r.a.) (ö. 53/673 [?]) çoğu şirk inancına sahip Necran'daki Beni Haris kabilesine gönderdiğinde ondan, davette ülfeti esas almasını, ibadetlere, ferâize ve diyetlere dair fikhî hükümleri öğretmesini, Kur'an'a ancak temiz olanların dokunabileceğini duyurmasını, erkeklerin namazda saçlarını topuz yapmamalarını ve tek bir elbiseyle namaz kılmamalarını söylemesini istemektedir.⁴⁴ Anlaşıldığı kadarıyla Hz. Peygamber, muhatapların durumlarını göz önüne almakta önce inanılması gereken temel esasları duyurmakta arkasından da davet edilen gruplara özel ve onlarla ilgili yerel konulara dair emir ve yasakları tebliğ etmektedir.⁴⁵ Allah Resûlü (s.a.v.), veda hutbesinde *tüm kesimlere* seslenerek itikattan ibadete, ahkâmdan ahlâka kadar birçok konuya değinmekte, faiz, vasiyet gibi artık son halini alan bazı hükümleri duyurmakta ve "Tebliğ ettim mi?" diyerek bunu ashâbına tasdik ettirmektedir.⁴⁶ Hutbe, dinin temel esasları yanında bütün kesimleri ilgilendirecek konuları ele alması yönüyle önemlidir. Bu şekilde tebliğde bazen genel ilkelerden özel hükümlere bazen de yerel topluluklardan tüm topluma doğru tederîcî bir strateji uygulandığı görülmektedir.

2.3. Sünnette Genel Hükümlerde Görülen Tederîcîlik

Tederîcîliğin görüldüğü bir diğer alan teşri sahasıdır. Sünnette var olan tederîcîlik, bazen genel hükümleri bazen de şahsa özel uygulamaları

⁴¹ Buhârî, "Zekât", 63.

⁴² Buhârî, "İmân", 42; "Mevâkitü's-salât", 2; "Zekât", 1; "Humus", 2; Müslim, "İmân", 23-26.

⁴³ Âl-i İmrân 3/59-68. Bu konuda bk. Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/586-600.

⁴⁴ Mâlik b. Enes el-Asbah, *el-Muvaṭṭa'*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Messü'l-Kur'an", 1; Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 1/552, 553 (No. 1447).

⁴⁵ Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2023), 254, 255.

⁴⁶ Müslim, "Hac", 148; Ebû Dâvûd, "Büyu", 5, 88; Tirmizî, "Radâ", 11; İbn Mâce, "Vesâya", 6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/251 (No. 22215); 5/261 (No. 22312, 22314); 5/267 (No. 22384).

kapsamaktadır.⁴⁷ Peygamberlere indirilen itikâdî hükümler her dönemde aynı kalmakla birlikte, amelî hükümlerin toplumların gelişmesine bağlı olarak gerek şeriatlar arasında gerekse şeriat içinde bir değişime ve dönüşüme uğradığı ifade edilebilir. Günümüz araştırmacılarından bir kısmı tadrîcîliğin sadece tebliğde gerçekleştiğini, şer'î hükümlerin/yükümlülüklerin konulmasında tadrîcîliğin olmayacağını, yalnız hükümlerin genelden özele, parçadan bütüne doğru ortaya konulması şeklinde bir tadrîcîlikten söz edilebileceğini, Allah'ın yasaklardan bazılarını tadrîcî bazılarını ise bir anda koymasının bir anlamı olmadığını ifade etmektedirler.⁴⁸

Teşride tadrîcîlik, *usûl-i fikhın* incelediği konulardandır. Usûlcüler, şâri'in, insan tabiatını ve sosyal akışkanlığı dikkate alarak şer'î amelî hükümler koyması, zaman içinde bunları tebdil, tağyîr ve ilga etmesini muhal görmezler.⁴⁹ Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), hem dinî hükümlerde hem de ibadetlerde tadrîcîliğin bulunduğu temas eden ve bunun ilâhî hikmetler dairesinde, insan tabiatıyla da uyumlu bir şekilde gerçekleştiğini söyleyen muhaddislerdendir.⁵⁰ Çakan, tadrîcîliği, İslâm teşrî'inin en bariz ve genel karakteri görmekte ve insanın doğasına uygun bir şekilde hidayete ermesinin pek tabii bir neticesi şeklinde değerlendirmektedir.⁵¹ Görmez, insanların yeni dinin öğretilerini anlamalarını, kabullenmelerini ve hayata geçirmelerini kolaylaştırmak gibi hikmetleri olan tadrîcîliğin, ibadet, ukûbât ve muamelât konusunda uygulandığını ifade etmektedir.⁵² Anlaşıldığı kadarıyla araştırmacılar tadrîcîlik olgusunu kabul etseler de teşrî'î hükümlerin konulmasında bir başka ifade ile helâl veya haramların emredilip yasaklanmasında tadrîcîliğin olup olmadığı konusunda farklı yaklaşımlar sergilemektedirler.

Sünnette genel şer'î hükümler/yükümlülükler konulurken tespit edilen tadrîcî yöntemleri şu başlıklar altında sıralanabilir:

- Önce küllî ve ahlâkî ilkelerin bildirilip sonrasında cüz'î ve hukûkî

⁴⁷ Mehmet Erdoğan, *Vahiy-Akil Dengesi Açısından Sünnet* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 274, 276; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 298, 299.

⁴⁸ Mustafa Hocaoğlu, "Teşride Tadrîcîlik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Ekim 2018), 266-286; Hüseyin Kahraman - Mutlu Gül, "İbadetlerin Edasında Tadrîcîlik Meselesi ve İlgili Hadislerin Tahlihi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 25 (2015), 358-418.

⁴⁹ İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, (Mısır: Dâru İbn Affân, 1999), 3/236-240, 335-337; Erdoğan, *Ahkâmın Değişimi*, 28-30, 137-142; Türcan, "Tadrîc", 40/467.

⁵⁰ Nûrüddîn Alî b. Sultân Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtü'l-Meşâbih* (Beyrut: Dâru'l-Fiker, 2002), 4/1261, 1313; 6/2387.

⁵¹ Çakan, *İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 135.

⁵² Görmez, *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*, 298.

düzenlemelerin konulması.

- Yükümlülüklerin konulmasında toplumsal değişimin/dönüşümün beklenmesi.
- Yürürlükteki bazı hükümlerin veya uygulamaların kaldırılması.
- Yükümlülüklerin aşamalı şekilde artırılması veya azaltılması.
- Önceki şeriatlardaki uygulamaların ve Câhiliye âdetlerinin ıslahı ve ilgası.

2.3.1. Önce Küllî ve Ahlâkî İlkelerin Bildirilip Sonrasında Cüz'î ve Hukûkî Düzenlemelerin Konulması

Tedric yönteminin bu türü, tamamlama, detaylandırma ve somutlaştırma ameliyesi görmektedir. Bu ilke, özünde tevhid inancının hâkim olduğu temiz bir birey ve sosyoekonomik adaleti ve temel insan haklarını tam anlamıyla sağlayan temiz bir toplum inşa etme süreci şeklinde anlaşılabilir.⁵³

Şâtibî'ye (ö. 790/1388) göre Mekke döneminde itikâdî ve ahlâkî ilkeleri içeren *temel kaideler* yanında din, can, akıl, nesil ve malın korunmasını öngören *genel esaslar* konulmuştur. Medine'ye hicret sonrası geri kalan küllî esaslar tedricî olarak tamamlanmış; arabuluculuk, akitlere sadakat, can ve mala karşı işlenen suçlara dair had ve kısas gibi *cezalar* diğer yandan *cezalarda hafifletme* ve *ruhsatlar* hep daha önce konan temel kaideleri ve genel esasları tamamlamak (hâciyât) ve daha güzel hale getirmek (tahsiniyât) gayesiyle bu küllî esaslar (zaruriyât) üzerine bina edilmiştir. Bu şekilde küllîden cüz'îye doğru hükümlerde tedricî bir geçiş sağlanmıştır.⁵⁴

Mekke'deki dinî yaşantıyı yansıtan bazı rivâyetlerde bu ilkenin yansımalarına rastlanılmaktadır. Habeşistan'a ilk hicret edenlerden Ca'fer (r.a.) (ö. 8/629), Allah'tan başkasını ilah edinmemek, doğru sözlü olmak, emanetleri yerine getirmek, akrabalık bağlarını korumak, komşularla güzel geçinmek, korunması esas olan şeylere ve cana saygı duymak, çirkin şeylerden, yalandan, yetim malı yemekten, iffetli kadınlara iftira atmaktan uzak durmak gibi bazı itikâdî ve ahlâkî temel ilkelere temas etmektedir.⁵⁵ Benzer şekilde Akabe biatlarına

⁵³ Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 68,69; Hoşaf, *Sünnette Tedric*, 55-57.

⁵⁴ Şâtibî, *Muvâfakât*, 3/236-240, 335-337.

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/201 (No. 1740); İbn Huzeyme Muhammed b. İshâk, *eş-Şahîh*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979), 4/13 (No. 2260); Hadis metninde "Namaz kılma, zekât verme ve oruç tutmayı emretti" kısmının ilk zamanları yapılan ve farz kılınmayan namaz, oruç ve infak ibadetlerini kapsadığı ifade edilmiştir. Bk. Bedrüddîn

katılan Ubâde b. Sâmit (r.a.) (ö. 34/654) Allah'a eş koşmamak, hırsızlıktan uzak durmak, zina etmemek, masum bir kişiyi haksız yere öldürmemek, çapulculuk yapmamak, başkaldırmamak, kız çocuklarını öldürmemek ve iftira atmamak üzere biat ettiklerini haber vermektedir.⁵⁶

Mekke dönemi boyunca ahlâkî kurallar formunda inen âyetler, Medine döneminde devletleşme sonrası hukukî formlara bürünmüş, zamanla ahlâk ile hukuk örtüşmüştür.⁵⁷ Elbette ahlâken çirkin görülen davranışlar gerek Mekke gerekse Medine döneminde yasak ve gayri meşru kabul edilmektedir. Bununla beraber Medine'de siyasi otoritenin kurulması ve devletin hukukî bir yapıya bürünmesi sonrası kamu düzeninin korunması amacıyla ahlâken çirkin görülen davranışlara hukuken önleyici bazı yaptırımlar konulmuştur. Bu doğrultuda yaşam hakkı kutsal sayılmış, Mekke'de inen âyetlerde adam öldürmenin kötü bir şey olduğu vurgulanmış,⁵⁸ Medine'de cana yönelik suçlar için kısas⁵⁹ ve diyet⁶⁰ cezaları takdir edilmiş, diyet miktarı ve ödenmesine dair detaylar sünnet tarafından belirlenmiştir.⁶¹ Mal dokunulmazlığı gereği hırsızlık suçu Câhiliye döneminde el kesmeyle cezalandırılmış,⁶² Medine'de âyetlerle yasal düzenleme sağlanmış,⁶³ *mutlak* olarak verilen cezaya ilişkin şartlar ve uygulama şekilleri sünnetle belirlenmiştir.⁶⁴ Irz saygınlığı gereği ilk âyetlerde

Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beirut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 25/6/255, 256.

⁵⁶ Buhârî, "Menâkibu'l-ensâr", 43 (No: 3893); "Diyât", 2 (No: 6873); "Tefsîr-el-Bakara", 23; Müslim, "Hudûd", 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/201 (No. 1740); 14/119 (No. 17119). Tabîünun büyüklerinden es-Sanâbihî'nin Ubade b. Sâmit'ten naklettiği hadisin Akabe'de yapılan bey'ata ait olduğunu belirtilir. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 1/158, 159.

⁵⁷ Albayrak, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak*, 82-84. Ayrıca bk. Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 68, 69.

⁵⁸ el-Furkân 25/68; el-İsrâ 25/33.

⁵⁹ el-Bakara 2/178; el-Maide 5/45.

⁶⁰ en-Nîsa 4/92.

⁶¹ İmam Mâlik, *Muvaţta'*, "Ukûl", 1; Ebû Dâvûd, "Diyât", 18, 20; İbn Mâce, "Diyât", 6, 13; Nesâî, "Kasâme", 33, 34, 46, 47; Buhârî, "Diyât", 20.

⁶² Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah b. Baz vd. (Beirut: Dâru'l-Ma'ârif, 1379), 12/88; Ali Cevâd, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Beirut: Dâru's-Sâkı, 2001), 5/506.

⁶³ el-Mâide 5/38.

⁶⁴ Buhârî, "Hudûd", 13; Müslim, "Hudûd", 2-5, 6; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 12. Ayrıca bk. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîş* (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999), 245; Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdelhak (Beirut: A'lemu'l-Kütüb, 1994), 3/167 (No. 4971); Nevevî, *el-Minhâc*, 11/181-183.

zinanın çirkinliğine değinilmiş,⁶⁵ Medine döneminde zina için had cezası öngörölmüş,⁶⁶ sünnette ise aile kurumunu korumak, zinayı önlemek, kamu hukukunu gözetmek üzere zina suçuyla ilgili caydırıcı cezalar konulmuştur.⁶⁷ Din emniyeti açısından âyetlerde din hürriyetine saygı duyulması⁶⁸ ve mürtedin ahiretteki durumu konularına değinilmektedir.⁶⁹Sünnette ise dinden çıkıp eşkıyalık yapan, kamuya zarar veren ve insanlara kötü örnek olana caydırıcı bir *ceza* öngörölmüştür.⁷⁰ Bu durumda ahlâken çirkin görölen davranışların yasaklanmasıyla ilgili bir tadrîcîlikten ziyade zaten çirkin görölen bu davranışların önlenmesi için caydırıcı cezaların konulmasında bir tadrîcîlikten bahsedilebilir.

Yukarıdaki örnekler bir nevi Kur'an üzerine sünnetin ziyadesi gibi görölebilir. Nass üzerine ziyade meselesi fıkıhçılarda da meşgul eden bir konudur. Hanefiler aynı konuda gelen ziyade hükümlerin sûreten beyan, mânen nesih olduğu görüşündedirler. Mütakellim fakîhler ise bunu nesih olarak değil ya nassın takriri ya açıklaması ya da ziyade hüküm olarak düşünmektedir. Bu doğrultuda mutlakın takyîdi, mücmelin tafsilî ve âmmın tahsîsi ile Kur'an'ın ahkâmının takyîdini, açıklamasını ve ziyadesini caiz görmekteydirler.⁷¹ Diğer yandan nass üzerine ziyadeyi şer'an nesih hükmünde gören Hanefiler, haber-i vâhidle yapılan nass üzerine ziyadeyi ilkesel olarak kabul etmemekte, ancak bu şekilde gelen hükümlerin tamamını yok saymamaktadır.⁷² Sünnetin Kur'an dışında

⁶⁵ el-Furkan 25/68; el-isrâ 17/32; el-Mü'minûn 23/5-7.

⁶⁶ en-Nûr 24/2.

⁶⁷ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 23; İbn Mâce, "Hudûd", 9; Bu konuda ayrıca bk. Ali Bakkal, "Zina Cezası İle İlgili Nasların Tadrîcîlik Açısından Değerlendirilmesi", *İslam Ceza Hukuku- Tebliğler Kitabı*, ed. Abdurrahman Eren - Refik Korkusuz, 1. Cilt (İstanbul: Lale Yayıncılık, 2017), 383-399; Coşkun, *Hadîse Bütüncül Bakış*, 339, 340.

⁶⁸ el-Kâfirûn 109/1-6; el-Fâtır 35/18; el-isrâ 17/15.

⁶⁹ el-Bakara 2/108, 217; Âl-i İmrân 3/86-91; el-Mâide 5/54; et-Tevbe 9/66, 74; en-Nahl 16/106; el-Hac 22/11; Muhammed 47/25-28.

⁷⁰ Buhârî, "İstîtâbetü'l-mürteddîn", 2; "Diyât", 6; Müslim, "Kasâme", 9; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1. Ayrıca bk. el-Mâide 5/33.

⁷¹ Alâüddîn Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Uşûli'l-Pezdevî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 3/169.

⁷² Hanefiler, Hz. Peygamber'in zina eden bekara verdiği bir yıllık sürgün cezasıyla ilgili rivâyeti haber-i vâhid görürler ve haberdeki hükmün celde âyetine bir ziyade olması sebebiyle verilen cezayı şer'an hadden saymazlar, Hz. Peygamber'in bu cezayı ta'ziren (siyaseten) verdiğini söylerler. bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, nşr. Abdusselam Muhammed Ali Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 3/334; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/137 (No: 4845). Ayrıca bk. Bünyamin Erul, *Sünnetin Kur'an Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1989), 60-66.

hüküm getirmesine dair ihtilaflar usul-i fıkıh dairesinde devam etmekle beraber, konumuzu ilgilendiren yönü açısından, nassla belirlenen alanlarda konulan sünnetlerden bir kısmı, toplumsal şartlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda yeni uygulamalar getirmektedir.

İbn Abdülber (ö. 463/1071), hacet vaktine kadar beyânın te'hîri hakkında gerek hacın menâsiklerini öğretmede gerekse namazın ilk ve son vakitlerini bildirme gibi bazı örnekler üzerinden Hz. Peygamber'in bunların hepsini bir anda açıklamadığını hem söz hem de uygulamayla insicamın sağlanması için zamana yaydığını haber vermektedir.⁷³ Genel olan lafızdan tahsîs edilen beyânın, ihtiyaç vaktinden sonraya bırakılmasını caiz gören fıkıhçılar, buna dair verdikleri örneklerle konuyu farklı bakış açıları sunmaktadırlar.⁷⁴ Gazzâlî (ö. 505/1111) sünnette beyânın te'hîrine dair Kur'an'da nikâh, alım-satım ve mirasla ilgili esaslar konulduğunu, bunların ayrıntılarının zaman içinde sünnet tarafından temellendirildiğini, böylece şeriattaki küllî emirlere dair husûs delillerinin, daha sonra indirildiğini bildirmektedir.⁷⁵ Hatta o, bu sürecin peygamberden sonra da devam ettiğini şöyle belirtmektedir:

“Yoluna gücü yetenlerin hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.”⁷⁶ âyeti indiğinde Hz. Peygamber'e güç yetirmenin ne olduğu sorulmuş, o da yol emniyetine değinmeden “azık ve binek” diye açıklamıştır.⁷⁷ Hz. Peygamber'den sonra bu meselelerin başka bir delilden hareketle beyan edilmesi caizdir.”⁷⁸

Anlaşıldığı kadarıyla küllî ilke belirleme ve bundan cüz'î olanları çıkarma süreci, belli bir döneme has değildir ve aklî/ictihâdî bir eylem olarak diğer zamanlarda da gerçekleşmesi mümkündür.

Tedrîcîlik ilkesinde doğası gereği değişim ve dönüşüm, bir anda değil zamana yayılarak aşama aşama gerçekleşmektedir. Tedrîcîlik bu yönüyle bir süreç yönetimidir ve âmmin tahsîsi ile mutlakin takyidi gibi usul uygulamalarından ayrılmaktadır.

2.3.2. Yüklülüklerin Konulmasında Toplumsal Değişimin/Dönüşümün Beklenmesi

⁷³ Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, nşr. Beşşâr Avâd vd. (Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2017), 3/417, 418.

⁷⁴ Ebû'l-Hüseyn, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkıh*, 3/356-358.

⁷⁵ Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, nşr. Muhammed Abdusselâm eş-Şâfî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 193.

⁷⁶ *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Âl-i İmrân 3/97.

⁷⁷ Tirmizî, “Hac”, 4.

⁷⁸ Gazzâlî, *Müstaşfâ*, 195.

Tedric yönteminin bu türü, toplumsal dönüşümün hızıyla bağlantılıdır ve sosyal değişime ihtiyaç duyuluncaya, sosyal yapı uygun hale gelinceye kadar beklenilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Fıkıhçıların ekseriyeti bu tür tedriciliğin fiilen gerçekleştiğini kabul etmektedirler. Bu tür tedricilikte, âyetlerin indiği ve hadislerin söylendiği tarihsel ve toplumsal bağlamları yani sebep-i nüzûl ve sebep-i vurûdların göz önüne alınması belirleyici bir rol oynamaktadır.⁷⁹ Daha genel bir ifadeyle toplumsal, hukukî, askerî, siyasî ve ekonomik düzenlemeler konulurken ve hayata geçirilirken yaşanabilecek krizlerin önüne set çekilmesinde *sosyal akışkanlığı* dikkate almak önem arz etmektedir.⁸⁰

Hz. Aişe, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) Medine'ye hicreti için sosyal ve siyasî şartların ilâhî bir sâikle onun lehine döndürüldüğünü ifade etmektedir. O, Evs ve Hazrec arasındaki Buâs muharebeleri esnasında içtimaî birliğin dağıldığını, eşrafın gücünü kaybettiğini böylece Medine'nin Hz. Peygamber'in hicret etmesine müsait kıldığını belirtmektedir.⁸¹ Hz. Peygamber'in hem idarî hem de hukukî işleri yürütmek üzere Medine'deki ortamın hazır hale getirilmesi nübüvvetin ancak 13. yılından sonradır. Demek ki nübüvvetin Mekke'deki on üç yıllık süresi boyunca Medine, Hz. Peygamber'in hicretine siyasî, sosyal ve hukukî açıdan hazır hale getirilmiştir.

Hz. Peygamber'in gayrimüslimlerle geliştirdiği ilişkilerde sosyal akışkanlığın izleri gözlenmektedir. Mekke döneminde müşriklerle gerginlikler yaşansa da Kur'an, Hz. Peygamber'e çatışmadan uzak durmasını ve sabretmesini telkin etmektedir.⁸² Medine döneminde Müslümanlar belli bir siyasî güce ulaşsa da bir yandan Yahudi ve münafıkların ikiyüzlü tavırları ve casusluk faaliyetleri diğer yandan civardaki Arap kabileleri ve Kureyş'in saldırı ihtimali, Müslümanların güvenliklerini tehdit etmekteydi.⁸³ İşte böyle bir ortamda Hac Süresi 22/39. âyetiyle Hz. Peygamber ve Müslümanlara kendilerini savunmak ve karşı hamle yapmak için savaş müsaadesi verildi.⁸⁴ Müslümanlar caydırıcı bir güce ulaştığında ise Mümtehine Süresi 60/8. âyetiyle inananların aleyhlerine çalışmayanlara karşı adaletli davranılması ve onlara

⁷⁹ Türcan, "Tedric", 40/266; Karadâvi, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 240.

⁸⁰ Vejdî Bilgin, "Câhiliye'den İslâm'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2003), 137-138.

⁸¹ Buhârî, "Menâkibü'l-ensâr", 1, 27, 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/65 (No. 24365). Sa'd b. Ubâde'nin benzer tespitleri için bk Buhârî, "Tefsîr-Âl-i İmrân", 15. Ayrıca bk. Albayrak, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak*, 40; Zebîdî, *Tecrid-i Sârih Tercemesi ve Şerhi*, 7/6-7.

⁸² el-Müzzemmil 73/10; el-Kalem 68/48; Kâf 50/39; en-Nahl 16/125- 127; el-Furkân 25/20, 63; el-Fâtır 35/23, 24; Tâhâ 20/130, 131.

⁸³ Ebû Dâvûd, "İmâre", 22, 23.

⁸⁴ Miras, *Tecrid-i Sârih Tercemesi*, 10/126-130.

dokunulmaması istendi.⁸⁵ Bu son durumla beraber savaşın meşru gerekçesi de ortaya konulmuş oldu.

İslâm, etkileri toplumun tamamını saran bir değişimi ortaya koymadan önce, uygun ortamın sağlanması için toplumun buna hazırlanması yönünde adımlar atmış, fakat nihaî hüküm vahiyle konuncaya kadar beklenmiştir.⁸⁶ Bu konuda zekâtın farz kılınması örnek olarak verilebilir. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren tevhid ile zekât/infak arasında sıkı bir irtibat kurulmuştu.⁸⁷ Bu doğrultuda Müslümanlar, miktarını, durum ve şartını kendilerinin belirledikleri ölçüde, fakirlerin durumunu iyileştirmek üzere zekâtlarını vermeye çağırılmıştı. Medine'ye hicretle birlikte Kuba'da irat edilen ilk hutbeden itibaren malî yükümlülükler konusu âyet ve hadislerde yoğun bir şekilde işlenmeye başladı.⁸⁸ Fakat zekâtın kurumsal olarak emredilmesi, Medine'de idarî ve hukukî yapının konulmasından sonra vahîyle gerçekleşmişti.⁸⁹ Diğer yandan mücmel olan zekât emrinde, zekâtın nisabı, mükellefiyetlik durumu, ödeme şekli ve şartları hukukî ve idarî yönden devletin yönetimini elinde tutan Hz. Peygamber tarafından tespit edilmiş, böylece toplumdaki bütün fakirlerin durumu iyileştirilmeye çalışılmıştı.⁹⁰

Coğrafi bağlam gereği Mekke'deki alışveriş usulleri ve ticarete konu olan mallarla Medine'dekiler arasında farklılıklar bulunmaktaydı. Medine, ziraata elverişli arazilere sahipti ve çarşılarında tahıl ve yaş meyve satılmaktaydı. Bundan dolayı Medine'de tüccarlar parayı peşin verip henüz mahsul zamanı gelmemiş malların alım-satımını (selem akdi) gerçekleştirmekteydiler. Hz. Peygamber bidayette satıcının yanında bulunmayan malın satışını yasakladı, bilahare malın teslim tarihinin, ölçü ve tartısının belirlenmesi şartıyla bu tür akitleri geçerli kabul etti.⁹¹ Benzer şekilde ağaç üzerindeki yaş hurmanın kuru hurmayla değişimine de daha sonra izin verdi.⁹² Mekkeliler ticaret yapmakta

⁸⁵ Hz. Aişe âyetin; sahâbenin, müşrik akrabalarından gelen hediyeyi alma konusunda tereddüt yaşamaması üzerine nâzil olduğunu haber verir. Bk. Hâkim en-Nisâbü'ri, *Müstedrek*, 2/527 (No. 3804). Ayrıca bk. Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 5/314-316.

⁸⁶ Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 68, 69.

⁸⁷ el-Beled 90/13-16.

⁸⁸ İbn Mâce, "İkâme", 78. Ayrıca bk. Buhârî, "Zekât", 9; Müslim, "Zekât", 72.

⁸⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/56. Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Hasan Maçın, "Zekâtın Farziyetinin Kur'an'ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 347-367.

⁹⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/336-340; Miras, *Tecrid-i Sarîh*, 5/12, 13, 34, 35, 88, 110, 11, 126, 156

⁹¹ Buhârî, "Selem", 1, 2.

⁹² Müslim, "Büyu", 14-16. Ayrıca bk. Süyûtî, *Esbâbi vürûd*, 56. Buna dair değerlendirmeler için bk. Ali Bardakoğlu, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliye Hukuku Örneği", *Dünden Bugüne*

ve ukiye, miskal, dirhem gibi ağırlık birimlerini kullanmaktaydılar. Medineliler ise ziraat ile uğraşmakta alışverişte müd ve sa' gibi ölçüler kullanılmaktaydılar. Bundan dolayı Allah Resûlü (s.a.v.) "Tartı, Mekkelilerin tartısıdır. Ölçü ise Medinelilerin ölçüsüdür." buyurdu.⁹³ Böylece o, sosyokültürel bağlam gereği değişken ve sabitleri dikkate alarak bulunduğu coğrafi ve ekonomik şartlara göre yeni kurallar ortaya koydu.⁹⁴

Aklı örten ve taşkınlıklara sebep olan içkinin kesin olarak yasaklanması nübüvvetin ilk yıllarında değil de Medine döneminde gerçekleşti.⁹⁵ Bu maksatla ilk inen âyetlerde içkinin günah ve şeytan işi bir pislik olduğu vurgulandı,⁹⁶ içki içene had cezası konuldu.⁹⁷ Sünnette ise söz konusu kötü alışkanlığın önlenmesi için çeşitli had veya ta'zîr *cezaları* öngörüldü.⁹⁸ Yine azim ahlâk⁹⁹ ve aklı selim tarafında çirkin görülen kumar, faiz ve tefecilik gibi gayri meşru iktisadî muamelelerin kesin olarak yasaklanması Medine döneminde gerçekleşti.¹⁰⁰ Buna dair farklı mülahazalar yapılsa da¹⁰¹ ilgili yasakların, ilâhî bir plan ve hikmet çerçevesinde, insan doğasını ve toplumun akışkanlığını dikkate alan bir süreç dâhilinde tedricen oluştuğu düşünülebilir. Benzer şekilde aile birliğini zedeleyen mut'a nikâhının ve taşımacılıkta kendisinden faydalanılan ehli eşeklerin kesilip yenilmesinin kesin olarak yasaklanması -farklı zamanlar ifade edilse de- Hayber'in fethi esnasında gerçekleşti.¹⁰² Bu iki kararın alınmasında da savaş ve sefer kaynaklı zaman,

İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu (Bursa: Ensar Vakfı Yayınları, 1990), 99-104.

⁹³ Ebû Dâvûd, "Büyu", 8; Nesâî, "Büyu", 54.

⁹⁴ Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 3/288 (No. 1252). Ayrıca bk. Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 259; Coşkun, *Hadîse Bütüncül Bakış*, 313.

⁹⁵ el-Mâide 5/90, 91.

⁹⁶ el-Bakara 2/219; en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/90-91.

⁹⁷ en-Nûr 24/2.

⁹⁸ Buhârî, "Hudûd", 2, 4, 5; Müslim, "Hudûd", 35; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 35; Tirmizî, "Hudûd", 14; Bu konudaki ihtilaflar için bk. Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 3/152-157.

⁹⁹ el-Kalem 68/4.

¹⁰⁰ el-Mâide 5/90, 91.

¹⁰¹ Fazlurrahman, "Kur'an'ı Yorumlama", çev. Osman Taştan, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 5 (Ekim 1987), 102; İlhami Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 96; Albayrak, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak*, 41.

¹⁰² Buhârî, hadise "Allah Resûlü'nün nihayetinde mut'a nikâhını yasaklaması hakkında" bâb başlığında yer verir ki, başlıkta tedricî işaret eden bir yön bulunmaktadır. Bk. Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, "Nikâh", 31. Nevevî'nin, Müslim'in bâb başlığında verdiği isim ise şöyledir: "Mut'a nikâhı, önce mubah kılınması sonra nesh edilmesi, sonra mubah kılınması arkasından

zemin ve şartların tesirinden bahsedilebilir.¹⁰³

Mevcut savaş hukukunun ganimet üzerine kurulu olması, hür-köle arasında var olan toplumsal sınıf farkının derin etkisi, işgücü ve istihdam açığının giderilme ihtiyacı gibi askerî, sosyal ve ekonomik etkenlerle kölelik ve cariyelik müessesenin kaldırılmasını zorlaştırmaktaydı.¹⁰⁴ Yine Allah Resûlü'nün (s.a.v.) Kâbe'yi yıkıp atası İbrahim dönemindeki temelleri üzerine tekrar yükseltme teşebbüsü de Mekke halkının küfür zamanına yakınlığı ve kutsal malzemeye indirgemelerinden dolayı gerçekleşmedi.¹⁰⁵

Günümüz araştırmacılarının; devlet başkanlığı, tıbb-ı nebevî, kadın ve kadın hakları, kölelik ve çok eşle evlilik, sağlık bilgisi ve temizlik, yeme-içme, giyim-kuşam şekilleri, eğlence ve sanat, ibadetlerin ifasında takvim, saat ve sabit ölçülerin esas alınması gibi konularda hadisteki sabitelerle değişkenler arasındaki unsurları ayırt etme, hadislerdeki ruhu ve illeti ortaya koyma, coğrafi, kültürel, beşerî, tarihsel vb. bağlamı dikkate alma ve bunları zamanın şartlarına göre yeniden değerlendirme konusunda bazı açılımlar ortaya koydukları gözlenmektedir.¹⁰⁶

neshedilmesi ve kıyamete kadar haram kılınmasının beyanı hakkında" bk. Müslim, "Nikâh", 11-32; İbn Hacer, mut'a yasağının Hayber'in fethi esnasında gerçekleştiğini ardından kesin yasağın fetih yılında, Evtas gazvesi, Tebük gazvesi hatta veda haccı esnasında gerçekleştiğine dair rivayetlere yer verir, mut'a'nın nikâh, talak ve mirasa engel olduğu yönündeki Ebû Hüreyre hadisine işaret eder. Bk. İbn Hacer, *Feth*, 9/166-170. Yine Hz. Ali ve İbn Mesûd'un, talak, iddet ve miras ayetlerinin mut'ayı nesh ettiği yönündeki görüşü de bu sürecin bir anda olmadığını ifade eder gibidir. Abdürrezzâk, *Muşannef*, 7/505 (No. 14044, 14046). Ehli eşeklerin etlerinin yenilmesinin tahrimiyle ilgili farklı görüşler olsa da İbn Abbas'a göre bunun sebebi eşeklerin taşımıcılıkta kullanılmasından dolayıdır. bk. Hattâbî, *A'lâmü'l-hadîş*, 2/1410.

¹⁰³ Miras, *Tecrîd-i Sârih*, 10/273; Nevzat Tartı, *Tarihsellik Düşüncesi ve Hadislerin Anlaşılması* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 90, 91.

¹⁰⁴ Tartı, *Tarihsellik Düşüncesi*, 116-121.

¹⁰⁵ Buhârî, "Hac", 42; Müslim, "Hac", 405.

¹⁰⁶ Miras, *Tecrîd-i Sârih*, 5/33-138; 7/128, 129, 158; 8/222; 10/157; 12/108, 109, 117; Muhammed Gazzalî, *Nebevî Sünnet*, çev. Ali Özek (İstanbul: İslâmî Araştırmalar, 1992), 59-167; Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 239-269; M. Said Hatiboğlu, *Kültürel Mirasımızı Tenkit Zarureti* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 95-148; Tartı, *Tarihsellik Düşüncesi*, 96-159, 190-202; Hayri Kırbasoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996), 115-147; Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 297-314; *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*, 224-232; Özafşar, *Hadîsi Yeniden Düşünmek*, 296-336; Ömer Özpinar, *Hz. Peygamber'i ve Hadisleri Anlamak* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 259-392; Coşkun, *Hadîse Bütüncül Bakış*, 304-328; Agitoğlu, *Hadis ve Bağlam*, 286-340; Fatma Yüksel Çamur, *Anlatımbilim ve Hadis* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 272-285; Fikret Özçelik, Hz. Peygamber'e İsnat Edilen Rivayetlerdeki Mübalağa Üslubunun Pratiğe Yansımaları ve Anlaşılmasına Eleştirel Bir Bakış: Cemaatle Namaz Örneği, *İslam ve Yorum II: Temel*

2.3.3. Yürürlükteki Bazı Hükümlerin veya Uygulamaların Kaldırılması

Günlük hayatın akışkan doğası gereği geçiş dönemlerinde toplumsal sarsıntıları önlemek amacıyla konulan bazı emir ve yasaklar, bu risklerin kaybolmasıyla yürürlükten kaldırılmaktadır.¹⁰⁷ Tadrîc yönteminin bu türü, nesihle doğrudan alakalıdır.

İlk dönem âlimleri neshin çerçevesini geniş tutmuşlardır. Aslında onlar mutlakın takyîdi, âmmin tahsîsi ile mübhem ve mücmelin beyanı sayılabilecek birçok durumu nesih olarak tanımlamışlardır. Hâlbuki usûlcüler bu tür duurmları beyanın te'hiri şeklinde değerlendirmişler ve nesih olarak kabul edilebilecek hükümlerin sayısının sınırlı olduğunu ifade etmişlerdir. Şâtîbî, usûlcülerin beyanın te'hiri şeklinde görüp nesih tanımının içine dâhil etmedikleri bu tür örnekler yer vermiştir.¹⁰⁸

Beyanın te'hiri; takyîd, tafsîl ve tahsîs türü beyanların ihtiyaç duyulan bir zamana kadar te'hîr edilmesinin caiz olup olmadığı konusu, fikhin temel problemleri arasında yer almaktadır. Kerhî (ö. 340/952) ve daha sonraki Hanefî usûlcüler, Hanbelîler, Mu'tezilî ve Zâhirî âlimler beyanın tehirini caiz görmez ve bunu nesih sayarken İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şafîî (ö. 204/820), İmam Eş'arî (ö. 324/935-36), Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî¹⁰⁹ (ö. 1138/1726) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi âlimlerinde aralarında bulunduğu cumhur, te'hirin caiz olduğu yönünde görüş belirtmektedirler.¹¹⁰

Bir konu hakkındaki bütün hadislerin toplanması, bunlar içinde hangisinin önce hangisinin sonra olduğunun tespiti ve içlerinde mutlak olan ile mukayyedin bilinmesi, hadisler arasında cem ve tercih imkânının kalmaması hem ihtilâfu'l-hadis ilminde hem de nesihle önemli bir ilkedir.¹¹¹ Câhiliye döneminde putlara tapılmakta, kabirlere secde edilmekteydi. Allah Resûlü (s.a.v.) tevhid akidesini yerleştirmek için bidâyet-i İslâm'da kabir ziyaretini sakıncalı görmüştü. Fakat daha sonraları kalplerde Allah inancı iyice yerleşince

Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar, ed. Fikret Kahraman (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018), 2/483-502.

¹⁰⁷ Bilgin, "Câhiliye'den İslâm'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık", 137-138.

¹⁰⁸ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 3/344-364.

¹⁰⁹ Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî, *Fethu'l-vedûd bi-şerhi Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Zeki el-Havlî (Medine: Mektebetü Evdâil'l-Menâr, 2010), 3/360.

¹¹⁰ Koca, *Tahsis*, 159-163.

¹¹¹ Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 217, 230, 231, 236, 237; Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1985), 164-174; Çakan, *İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 183-195.

ve bu tehlike ortadan kalkınca, kabir ziyaretini serbest bıraktı.¹¹² İlk zamanları anne, baba, eş ve akrabalık hakkı vasiyet suretiyle kurulmaktaydı.¹¹³ Bilahare miras âyetleri indiğinde, mirastan pay alacakların hisseleri ayrıntılı biçimde belirlendi.¹¹⁴ Hz. Peygamber “Mirasçıya vasiyet yoktur.”¹¹⁵ beyanıyla bu konuda inen miras âyetlerinin anne-baba ve yakınlarla vasiyet etmeyi gerekli kılan Bakara Sûresi 2/180. âyeti neshettiği haber verdi.¹¹⁶

Beyanın te’hiri ve neshe ait anlama çabaları tadrîcîliğin de doğru anlaşılmasında önemli bir etkindir. Bu konuda modern çalışmalara ve yeni bakış açılarına ihtiyaç olduğu bir hakikattir.

2.3.4. Yükümlülüklerin Aşamalı Şekilde Artırılması veya Azaltılması

Tadrîc yönteminin bu türü, önce şer’î bir amelle yükümlü tutulup daha sonra bu yükümlülüğün aşamalı bir şekilde artırılması ya da azaltılması nihayetinde kesin hükmün ortaya konulması şeklinde gerçekleşir.¹¹⁷ Bu konuda Muâz b. Cebel’in (r.a.) ibadetlere dair bazen kolaydan zora bazen de zordan kolayla çeşitli aşamalarla son halini aldığına dair beyanları önemlidir.¹¹⁸ Şer’î hükümlerde görülen tadrîcîlikle ilgili en fazla tartışmanın yaşandığı kısım da aslında burasıdır.

2.3.4.1. Kolaydan Zora Artırılması

Şeriatta pek çok hüküm insan tabiatına uygun olarak önce hafif olarak başladığı daha sonra kademeli bir şekilde artırıldığı görülmektedir. İnsanları aşamalı bir şekilde alıştırmak için konulan şer’î ameli yükümlülüklerle en iyi örnek ibadetlerdir. Namazın farz kılınmasına dair süreçte, ilk zamanları farz olmaksızın gece namazı, sabah ve akşam namazları kılınmaktaydı. Daha sonra İsrâ gecesinde, beş vakte çıkartıldı. Fakat namazın kılınan ilk şekli akşam namazı dışında ikişer rekât şeklindeydi. Medine’ye hicretten sonra namaz dört rekâta çıkartıldığı ifade edilmektedir.¹¹⁹ Hz. Aişe bu konuda “Seferde ve ikamet halinde kılınan namazlar ikişer rekât olarak farz kılındı. Allah Resulü (s.a.v.) Medine’ye gelip rahat bir ortama kavuşunca, sabah ve akşam namazı

¹¹² Müslim, “Edâhî”, 37; “Cenâiz”, 106; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 75, 77; Tirmizî, “Cenâiz”, 7. Ayrıca bk. Dihlevî, *Hüccetullâhi’l-bâliğa*, 1/513.

¹¹³ el-Bakara 2/180, 240.

¹¹⁴ en-Nisâ 4/11-12.

¹¹⁵ Buhârî, “Vesâyâ”, 6; Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 6.

¹¹⁶ Muhammed b. İdrîs eş-Şafîî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matba’atü Mustafa Bâba el-Halebi, 1940), 137-145.

¹¹⁷ Türcan, “Tadrîc”, 40/267.

¹¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/264 (no. 2177); Ebû Dâvûd, “Ezân”, 28; İbn Huzeyme, *eş-Şahîh*, 1/199 (No. 383).

¹¹⁹ İbn Hacer, *Feth*, 1/464, 465; Aynî, *’Umdetü’l-kârî*, 4/52.

hariç diğer namazlar ikişer rekât artırıldı. Sabah namazına, kıraatin uzun sürdüğü için, akşam namazına da gündüzün vitri olduğu için ilave yapılmadı.”¹²⁰ demektedir. Hz. Aişe, namazın teşrine dair ilgili sürece yaşının küçük olmasından dolayı bizzat şahitlik etmese de onun ilmi ve fıkhiyla sahabe arasında temayüz etmesinden dolayı verdiği bilgiler dikkate değer görülmektedir.¹²¹ Namaz gibi oruç da tedricî bir şekilde farz kılınmıştır. Nitekim Hz. Aişe ve İbn Ömer (r.a.) (ö. 73/693) şöyle söylemektedirler: “Kureyş, Câhiliyede âşûrâ günü oruç tutardı. Daha sonra Hz. Peygamber, âşûrâ orucunun tutulmasını emretti. Bu durum Ramazan orucu farz kılınana kadar devam etti.”¹²² Âşûrâ orucu sadece Araplara has değil daha önceki şeriatlarda de tutulan bir oruç idi.¹²³ Bu durumda âşûrânın, Ramazan orucuna geçişte ara bir oruç olduğu görüşü daha doğru görünmektedir.¹²⁴

Pek çok kötü alışkanlık, insan tabiatına uygun olarak tedricen yasaklanmıştır. Buna en iyi örnek Câhiliye çağının kötü alışkanlıkları arasında yer alan içkidir.¹²⁵ Mekke döneminde ve Medine’de ilk zamanları içki içmek kötü bir davranış olarak görülse de kesin olarak yasaklanmış değildi. Hatta namaz ve savaş gibi önemli işlere içkili olarak katılmaya müsaade edilmekte,¹²⁶ sarhoş

¹²⁰ Buhârî, “Salât”, 1; “Taksîr”, 5; Müslim, “Salât”, 1-3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/272 (No. 26381); İbn Huzeyme, *eş-Şahîh*, 1/157 (No: 303, 305); 2/70 (No: 944); İbn Hibbân Muhammed el-Büstî, *el-Müsnedü’s-Şahîh ‘ale’t-tekâsîm ve’l-envâ’*, nşr. Muhammed Ali Sönmez, Halis Aydemir (Katar: Vezâretü’l-Evkâf ve’s-Şuûnu’l-İslâmiyye, 2012), 2/69 (No. 937); Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 1/533 (No. 1698).

¹²¹ Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me’âlimü’s-Sünen*, nşr. Muhammed Râgîb et-Tabbâh (Haleb: el-Matba’atü’l-İlmiyye, 1932), 1/259, 260.

¹²² Buhârî, “Savm”, 1; Müslim, “Sıyâm”, 113-118.

¹²³ el-Bakara 2/183-185. Ayrıca bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Âşûrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

¹²⁴ Ramazan orucunun âşûrâ orucunu nesh ettiği yönünde görüşler bulunmaktadır. Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *en-Nâsih ve’l-mensûh fi’l-Kur’ânî’l-azîz ve mâ fihî mine’l-ferâ’iz ve’s-sünen*, nşr. Muhammed b. Sâlih (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1997), 69 vd. Bununla beraber hem Câhiliye’de hem de Medine döneminde bu orucun tutulduğu, Bakara Sûresi 2/183, 184. âyetiyle daha önceki ümmetlere farz kılınan orucun mevcut olan bir ibadeti kaldırmadan yeni bir yükümlülük olarak son ümmete de farz kılındığı, âşûrâ orucunun tamamen kalkmadığı tutmak isteyenlere müsaade edildiği vb. gerekçelerden ötürü âşûrânın Ramazan orucuna geçişte ara bir oruç olduğu görüşü daha doğru görünmektedir.

¹²⁵ Özafşar vd., *Hadislerle İslâm*, 5/227.

¹²⁶ Buhârî, “Mezâlim”, 21; “Tefsir-Mâide”, 10 (No: 4617, 4618); 11 (No. 4620); Müslim, “Eşribe”, 3. Ayrıca bk. Miras, *Tecrid-i Sârih*, 7/257, 258.

vaziyette iken taşkınlık yapanlara müsamahalı davranılmaktaydı.¹²⁷ İçkinin kesin bir şekilde yasaklanması bir âyetle mi yoksa birden fazla âyetle mi gerçekleştiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.¹²⁸ Fakat buna dair inen âyetlerde, muhatapların üzerinde düşünüp bir yargıya ulaşmalarını sağlayacak fırsatlar tanındığı,¹²⁹ söz konusu sürecin insan doğasını ve sosyal gerçekliği hiçe saymayan bir şekilde yürütüldüğü şeklindeki görüşler daha tutarlı gözükmektedir.¹³⁰ Yine faizin haram kılındığıyla ilgili âyetlerin de aşamalı bir şekilde yasaklandığı,¹³¹ haram kılındıktan sonra da yasağın kapsamı, çeşidi (ribâ-i nesfe ve ya ribâ-i fadl) ve evsafına dair düzenlemelerin tedricen Hz. Peygamber tarafından konduğu ve toplum içinde yasağın zamanla bilinir hale geldiği bu konuda gelen hadislerden anlaşılmaktadır.¹³²

2.3.4.2. Zordan Kolaya Azaltılması

Tedric yöntemin bu türü, yükümlülüklerde az görülmektedir ve hem nesih hem de beyanın te'hiriyle yakından ilgilidir. Hz. Peygamber, Mekke'nin harem kılındığını ve bundan sonra bir dikeninin dahi kesilmeyeceğini *mutlak* manada bildirmiş, bilahare amcası Hz. Abbas izhir otunu bundan müstesna edilmesini, zira onu meskenlerin yapımında, dökümcülükte ve kabristanda kullandıklarını haber vermişti. Allah Resûlü (s.a.v) bu teklifi kabul etmiş, ilgili yasağın kapsamını *tahsis* etmişti.¹³³ Benzer şekilde içki yasağı konulduğunda ilk zamanları mayalanmanın illeti kapların evsafı görüldüğü için içki konulan kapların kullanımı *mutlak* olarak yasaklanmıştı. Fakat mayalanmanın illetin kaplar değil, şıranın bekletilmesi olduğu tespit edilince içki içilen kapların kullanımı serbest bırakılmıştı.¹³⁴

¹²⁷ Buhârî, "Müsâkât", 13; Müslim, "Eşribe", 1, 2.

¹²⁸ Hocoğlu, "Teşride Tedricîlik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım", 274-283.

¹²⁹ en-Nahl, 16/17; el-Bakara 2/219; el-Mâide 5/90. Buna dair yorumlar için bk. Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/57.

¹³⁰ Güler, *Sabit Din Dinamik Şerih*, 96; Albayrak, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak*, 41.

¹³¹ Mekke döneminde inen Rûm Sûresi 39. âyette faiz kazancının artmayacağı, Medine'de inen Âl-İmrân Sûresi 130. âyette faizin haram kılındığı ve Bakara Sûresi 275. âyette ise bu yasağın perçinlendiği görülmektedir.

¹³² Buhârî, "Büyu", 77-79, 81, 89; Müslim, "Müsâkât", 75-104; Tirmizî, "Büyu", 23, 24; Nesâî, "Büyu", 42-46, 50; İbn Mâce, "Ticârât", 48-50.

¹³³ Buhârî, "İlim", 39; "Hac", 43; "Diyât", 8; "Cezâü's-sayd", 9, 10; "Meğâzi", 53; Müslim, "Hac", 445, 446, 448; Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Müşkilî'l-âşâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 8/168; Alî b. Halef b. Abdilmelik İbn Battâl, *Şerhu İbn Battâl 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*, nşr. Yâsir b. İbrahim (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 4/504; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/59.

¹³⁴ Buhârî, "Eşribe", 8; Müslim, "Eşribe", 63-66. Ayrıca bk. Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 1/453-454; Erdoğan, *Vahiy-Akil Dengesi Açısından Sünnet*, 217-218.

Nübüvvetin ilk devirlerinde Allah Resûlü (s.a.v.) şirkin kaynağı olarak gördüğü sureti ve resimli eşyaların kullanımını ister tazim maksatlı olsun isterse olmasının *mutlak* olarak yasaklamıştı. Fakat Medine'ye hicret edildikten sonra ve özellikle Mekke'nin fethini takip eden günlerde insanlar için bu tehlike kalmayınca resim yasağı kademeli bir şekilde hafifletilmişti.¹³⁵ Hz. Peygamber, köpek edinmeyi,¹³⁶ satışını yasaklamış,¹³⁷ hatta öldürülmesini istemiş,¹³⁸ sadece avlanma, bekçi ve koyun gütmeye için köpek edinmeye müsaade etmişti.¹³⁹ İlk bakışta hayvan haklarına karşı gibi gözükse de bu kararda da bir tedricilik görülmektedir. Nitekim Kamil Miras Hz. Peygamber'in gereksiz yere köpek edinmenin yasaklanmasının gerekçesini, köpeklerden kuduz hastalığının bulaşma ihtimaline bağlamaktadır.¹⁴⁰ Köpeklerin saldırmaması ve kuduz gibi tehlike karşısında bu yasağın tedbir amaçlı konulduğu sonra kademeli olarak hafifletildiği anlaşılmaktadır.¹⁴¹ Aslında verilen örneklerin nesih olarak değil; âmmin tahsîsi, mutlakın beyanı kapsamında anlaşılması mümkündür. Zira nesih bir hükmün içine giren bütün unsurlarıyla yürürlükten kaldırılması var iken beyanın tehirinde ise genel hüküm devam etmekle birlikte bu genel hükümden bazı fertler istisna tutulmuştur.

Oruç ilk farz kılındığı zamanlarda, bir kişi oruçlu bulunur da iftar vaktinde iftarını açmadan uyuyakalırsa o kişi ne gece ne de ertesi gün iftar vakti girinceye dek yemek yemezdi. Bakara Sûresi 2/187. âyetiyle fecr vaktine kadar yenilip içilmesine müsaade edildi.¹⁴² Yine Ramazan gecelerinde eşlerin cinsel ilişkide bulunması yasak iken bu uygulama bilahare kaldırıldı.¹⁴³ Bu örneklerde geçen durumların daha önce konulan hükümlerin uygulama imkânı kalmadığı için kaldırılması manasına nesih kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

2.3.5. Önceki Şeriatlardaki Uygulamaların ve Câhiliye Âdetlerinin Islahı ve İlgaı

İslâm'dan önceki şeriatlarda sosyal, siyasî, ekonomik ve hukukî bazı düzenlemeler olagelmıştır. İslâm, önceki şeriatlardaki uygulamaların bazısını

¹³⁵ Miras, *Tecrîd-i Sârih*, 6/414-421; 12/117.

¹³⁶ Buhârî, "Bed'ül'l-halk", 7, 17; "Meğâzi", 9; Müslim, "Libâs", 81-84

¹³⁷ Buhârî, "Büyu", 16, 112; Müslim, "Müsâkât", 39-42.

¹³⁸ Müslim, "Hac", 9; Nesâî, "Sayd", 9; "Menâsik", 82, 84, 86,87, 88.

¹³⁹ Ebû Dâvûd, "Sayd", 1; Tirmizî, "Ahkâm", 4; İbn Mâce, "Sayd", 1; Nesâî, "Tahâre", 52; "Miyâh", 7.

¹⁴⁰ Miras, *Tecrîd-i Sârih*, 7/132.

¹⁴¹ Harun Reşit Demirel, "Köpek ve Diğer Bazı Hayvanların Öldürülmesine Cevaz Veren Hadislerin Değerlendirmesi", *Mütefekkir* 1 (Bahar 2014), 75-85.

¹⁴² Buhârî, "Savm", 15; Tirmizî, "Tefsîr-Bakara", 3.

¹⁴³ Buhârî, "Tefsîr-Bakara", 3; Ebû Dâvûd, "Siyâm", 1. Ayrıca bk. İbn Huzeyme, *Şahîh*, 3/200.

değiştirmeden kabul etmiş, bazısını değiştirmiş bazısını da kaldırmıştır. Yine İslâm dininin getirdiği düzenlemelerin bir kısmı, Câhiliye âdetlerinde ve örfünde var olup Hz. Peygamber bunlarda köklü değişiklikler yapma yerine ya sadece yanlış uygulamaları kaldırmış ya da ıslah etmiştir.¹⁴⁴ Bu düzenlemelerde yine toplumsal şartlar gözetilerek tedricen gerçekleşmiştir.

Abdest, namaz, oruç, hac ve itikâf gibi ibadetlerin hem geçmiş şeriatlarda hem de Câhiliye döneminde bir aslı bulunmakla birlikte son şeriate ya bu uygulamaların tahrif edilen tarafları ıslah edilmiş ya da icrasında değişiklikler yapılmıştır.¹⁴⁵ Allah Resûlü (s.a.v.) aldığı abdesti, atam İbrahim'in (a.s.) aldığı abdest diyerek tavsif etmiştir.¹⁴⁶ O (s.a.v.) değişik din ve inançlarda var olan hayızlı kadının murdar olduğu düşüncesini reddetmiştir.¹⁴⁷ Hz. İbrahim'den beri icra edilen hac menasikini, içindeki şirk, fiske ve batıl inanç unsurlarından temizleyerek aslî haline döndürmüştür.¹⁴⁸ Kurban hakkında Hz. Peygamber "Kurban, atanız İbrahim'in (a.s.) sünnetidir." buyurmuştur.¹⁴⁹ Araplar yeni doğan çocuklar için akıka kurbanı keserler ve kanını da çocuğun başına sürerlerdi. Hz. Peygamber akıka kurbanını meşru kabul ederken başa kanı sürme âdetini kaldırmıştır.¹⁵⁰ Allah Resûlü (s.a.v.) Câhiliye döneminde kesilen fera' ve atıra kurbanlarına Allah için olması kaydıyla izin vermiş daha sonra bunların da kesilmesini de yasaklamıştır.¹⁵¹

Hukukî ilkelerle ilgili Câhiliye döneminde davacının ispat, şahit ve delil getirme bunun karşılığında davalının ise yemin etme prensibine göre davalar görülmektedir.¹⁵² Hz. Peygamber bu uygulamayı aynen devam ettirdiği anlaşılmaktadır.¹⁵³ Ceza hukukuyla ilgili adam öldürme, hırsızlık ve zina gibi suçlar için kısâs, diyet, hudûd, celde, ta'zîr ve sürgün gibi bedenî ve malî bazı

¹⁴⁴ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 1/386, 387; Cevâd, *Mufaşşal*, 5/469-534; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 435, 436; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Sosyal Realite*, 81-148; Bardakoğlu, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliye Hukuku Örneği", 99-104; Siddık Baysal, "Tefsirde Kültürel Antropolojik Yaklaşım", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Ekim 2019), 333.

¹⁴⁵ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 464-465.

¹⁴⁶ İbn Mâce, "Tahâret", 47.

¹⁴⁷ Müslim, "Hayız", 3; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 105.

¹⁴⁸ Buhârî, "Hac", 79, 91; "Umre", 10; "Tefsîr-Bakara", 21, 35; Müslim, "Hac", 151, 152; 259-264. Ayrıca bk. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 21/294.

¹⁴⁹ İbn Mâce, "Edâhî", 3.

¹⁵⁰ Ebû Dâvûd, "Edâhî", 20.

¹⁵¹ Buhârî, "Akıka", 3, 4; Müslim, "Edâhî", 38.

¹⁵² Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Sosyal Realite*, 78; Cevâd, *Mufaşşal*, 5/508, 509.

¹⁵³ Buhârî, "Enbiyâ", 18; Müslim, "İmân", 223-224.

cezalar verilmekteydi.¹⁵⁴ Allah Resûlü'nün (s.a.v) söz konusu suçlar için bu cezalardan bir kısmını verdiği görülmektedir.

Câhiliye döneminde fâil-i meçhul cinayetlerde, katilin tespit edilmesi için suçun işlendiği mahalden elli kişinin yeminine müracaat ediliyordu. Bu uygulamaya kasâme deniliyordu.¹⁵⁵ Hz. Peygamber, kasâme uygulamasını devam ettirmiştir.¹⁵⁶ Câhiliye döneminde bazı cezaların diyeti için tespit edilen bedel, o zamanda para gibi aslî bir değere sahip olan deve üzerinden hesaplanıyordu. Cinayetlerde diyet/kan bedeli olarak yüz deve alınması, Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib'le başlayan bir uygulama idi ve Allah Resûlü (s.a.v.) bu âdeti değiştirmeden sürdürmüştür.¹⁵⁷ Muâmelât alanında şuf'a, borçlanma, kefil ve kefalet, vedâ, kira, ortaklık, rehin, muhayyerlik hakkı gibi ticarî işlemler Câhiliye döneminde biliniyordu.¹⁵⁸ Bu tür ticarî işlemlerden pek çoğu yine Hz. Peygamber tarafından da meşru görülmüştür.

Câhiliye dönem sosyokültürel yapıdaki bazı inanış, âdet, gelenek, değer vb. unsurların İslâm döneminde tadrîcî olarak kaldırıldığı ya da değiştirildiği görülmektedir.¹⁵⁹ Mekke müşrikleri ve Yahudiler binit, ev ve kadında uğursuzluk olduğuna inanıyordu. Hz. Peygamber, bu düşüncenin yanlışlığını haber vermiştir.¹⁶⁰ İslâm öncesi, bir işin hayırlı olup olmayacağı hususunda putların boyunlarında asılı olan fal okları çekilmekte, buna göre kararlar alınmaktaydı. Kur'an söz konusu âdeti şeytan işi bir pislîğe benzetmektedir.¹⁶¹ Hz. Peygamber tevhid ile bağdaşmayan bu âdetin yerine istihare yoluyla hayır aranmasını meşru kılmıştır.¹⁶² Benzer şekilde Hz. Peygamber, Câhilî dönemde bilinen ve tedavi amacıyla yapılan rukye uygulamasını, içindeki şirk unsurlarını temizleyerek İslâm döneminde devam ettirmektedir.¹⁶³ Câhiliye döneminde kocası ölen kadınlar bir yıl boyunca evinin bir köşesinde, eski elbise içinde ve

¹⁵⁴ Cevâd, *Mufaşşal*, 5/580-608. Geniş bilgi için bk. Mehmet Dilek, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Ceza Uygulamaları* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020).

¹⁵⁵ Miras, *Tecrîd-i Sârih*, 8/70, 71.

¹⁵⁶ Ebû Dâvûd, "Diyât", 8, 9; Nesâî, "Kasâme", 2, 4. Ayrıca bk. Cevâd, *Mufaşşal*, 5/601-603.

¹⁵⁷ Buhârî, "Menâkibu'l-ensâr", 26; İmam Mâlik, *Muvaţta'*, "Ukûl", 1. Ayrıca bk. Tartı, *Tarihsellik Düşüncesi*, 134; Cevâd, *Mufaşşal*, 5/488, 593.

¹⁵⁸ Abdürrezâk, *Muşannef*, 8/50; Müslim, "Müsâkat", 118-122, 124-126, 133; "Büyü", 43-46; "Kira", 88; "Hibe", 6. Ayrıca bk. Cevâd, *Mufaşşal*, 5/570, 617-634.

¹⁵⁹ Fatma Aydın, *Hicaz Bölgesi Câhiliye Kültürü Çerçevesinde Hadislerde Sosyal Gerçeklik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 97-230.

¹⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/150 (No. 25209); Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, nşr. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru'l-Hicr, 1999), 3/124 (No. 1641).

¹⁶¹ el-Mâide 5/90.

¹⁶² Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 2/45; Miras, *Tecrîd-i Sârih*, 4/140; 6/544; 11/97.

¹⁶³ Buhârî, "Tıb", 38; Müslim, "Selam", 46-49, 63, 64. Ayrıca bk. Miras, *Tecrîd-i Sârih*, 12/87.

koku sürmeden iddet beklemektedir. Hz. Peygamber bu süreyi dört ay on güne indirmiş, matemli hale uygun şekilde evinden lüzum olmadıkça çıkmama ve sade giyinme esası getirmiştir.¹⁶⁴

2.4. Sünnette Şahsa ya da Olaya Özel Hükümlerde Görülen Tadrîcîlik

Hz. Peygamber'in şahsa ya da olaya özel çözümler sunması, tadrîc yöntemi olarak şahsa veya olaya özel tadrîcîlik prensibi kabilindedir.¹⁶⁵ Getirilen çözüm, içinde yaşanılan çevre ve dönemle sınırlıdır, birey ve grupların durum ve şartlarına göre farklılık gösterir ve çoğu zaman da asıl gayeye ulaşmak için vasıta değerlerde bir miktar da olsa muafiyeti ve esnekliği gerektirebilir. Zira insan tabiatı, kolayca meyillidir ve bir şeye tadrîcîce alıştıktan sonra kabullenmektedir. Kur'an Yüce Allah'ın, bir işte kolaylığı murat ettiğini,¹⁶⁶ insanları gücü yettiği oranda mükellef kıldığını¹⁶⁷ ve zayıf tabiatlı insanları dikkate alarak bazı ibadetlerde kolaylıklar getirdiğini haber vermektedir.¹⁶⁸ Bu konuda Hz. Peygamber, "Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız, müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz."¹⁶⁹ buyurmaktadır. Nevevî söz konusu hadisin şerhinde "İslâmî emirlerde sorumlu tutma tadrîcî olarak gerçekleşir. Her ne zaman kişinin İslâm'ın emirlerine itaat etmesine ve kendi isteğiyle boyun eğmesine fırsat verilirse itaati kolaylaşır ve genellikle itaat etme isteği tadrîcîce artar."¹⁷⁰ demektedir.

Hz. Peygamber muhatabın veya muhatapların özel durumunu göz önünde bulundurmuş bazen şahsa özel çözümler sunmuştur. Nitekim Allah Resûlü (s.a.v.), yeni Müslüman olmuş ve İslâm'da yapılması istenilen görevleri öğrenmek üzere gelen kişiye, beş vakit namazı kılmasını söylemiş, adam çok meşgul olduğunu, bunu yerine getirmekte zorlanacağını ifade etmiş arkasından eksiksiz yerine getirebileceği bir şey emretmesini istemişti. Hz. Peygamber de sabah ve ikinci namazlarını kaçırmaya diye emir buyurmuştur.¹⁷¹ Benzer şekilde Hz. Peygamber, huzuruna gelip cihada katılmamak, zirai mahsullerin zekâtını vermemek ve namaz kılmamak şartıyla Müslüman olmak

¹⁶⁴ Buhârî, "Talâk", 47; Müslim, "Talâk", 60; Miras, *Tecrid-i Sârih*, 11/369, 370.

¹⁶⁵ Erdoğan, *Vahiy-Akil Dengesi Açısından Sünnet*, 274-277; Görmez, *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*, 299-300.

¹⁶⁶ el-Bakara 2/185; el-Hac 22/78; el-Mâide 5/6; el-A'râf 7/2; el-Ahzâb 33/38n-Nisâ 4/28.

¹⁶⁷ el-Bakara 2/286.

¹⁶⁸ en-Nisâ 4/28.

¹⁶⁹ Buhârî, "Cihâd", 164; Müslim, "Cihâd", 6.

¹⁷⁰ Nevevî, *Minhâc*, 12/41. Ayrıca bk. Önkal, *Davet Metodu*, 156-160.

¹⁷¹ Ebû Dâvûd, "Salât", 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/344 (No. 19046).

üzere gelen Şakîf grubunun taleplerini, namaz dışında uygun görmüştür.¹⁷² Her iki rivayete namaz, zekât ve cihat gibi ibadetlerin dinin rûknünden olduğu, rûkûn olan ibadetlerde tedrîcîliğin olmayacağı, benzer durumdaki başka kimselere bu konuda izin verilmediği ve bunun ibadetlerde gevşekliğe yol açacağı gerekçesiyle itiraz edilmiştir.¹⁷³ Bunun karşısında Hz. Peygamber'in yeni Müslüman olan/olmak isteyen kişi veya grupları İslâm'a ısındırmak ve ibadetlere alıştırmak için mutat uygulama dışına çıkarak şahsa veya gruba özel bazı kararlar alabileceği ifade edilerek söz konusu itirazlara cevaplar verilmiştir.¹⁷⁴ Ayrıca Hz. Peygamber'in iki vakit namaz kılma şartıyla Müslüman olmak isteyen kabul ettiğine dair kaynaklarda bazı haberler yer almaktadır.¹⁷⁵ Şu kadar var ki bu uygulamanın ibadetlerde azaltma, onları hafife alma ve değersizleştirme anlamına gelmediği açıktır. Hz. Peygamber'in takip ettiği davette kolaylaştırma, hoşgörülü olma ve güzel muamele etme prensibi dinin asıllarını hafife almaya ya da yok saymaya, ibadetlerde gevşekliğe veya keyfiliğe yol açmadığı müddetçe her dönem geçerli olsa gerektir.¹⁷⁶

Hz. Peygamber, Mekke'nin fethedildiği günlerde yeni Müslüman olan kadınların biatlarını almıştı. Biat edenler arasında Ümmi Atiyye de (r.a.) (ö. 70/689-90 [?]) vardı. Hz. Peygamber kadınlardan, Allah'a ortak koşmamak ve ölümlere Câhiliye matemi tutmamak üzere biat alırken, Ümmi Atiyye (r.a.) birden elini çekti ve "Ya Resûlullah (s.a.v.) falanca kadın benimle Câhiliye mâtemi tutmuştu. (Onun üzerimde hakkı vardır.) Senden bu matemi tutmak için izin isterim." demişti. Hz. Peygamber ona sadece sözü edilen kadın için matem tutmasına izin vermişti.¹⁷⁷ Rivayetin farklı varyantlarında Hz.

¹⁷² Ebû Dâvûd, "Harâc", 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/341 (No. 14714, 14715); 4/218 No.17942).

¹⁷³ Kahraman - Gül, "İbadetlerin Edasında Tedrîcîlik Meselesi Ve İlgili Hadislerin Tahlili", 388-405, 412-417.

¹⁷⁴ Görmez, *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*, 299, 300; Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 370.

¹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/24 (No. 20302); 5/363 (No. 23129). Hanbelî ve Zeydî âlimlerin bu konudaki yorumları için bk. İbn Teymiyye Takıyyüddîn Ahmed, *Mecmû'u fetâvâ* (Medine: Meücemmeu el-Melik Fehd, 2004), 35/36; Zeynüddîn Abdurrahmân el-Hanbelî İbn Receb, *Câmi'u'l-ülüm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîşen min cevâmi'i'l-kilem*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/229, 230; Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*, nşr. İsmeddin es-Sibâbetî (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1993), 7/234.

¹⁷⁶ Önkâl, *Resûlullah'in İslâm'a Davet Metodu*, 160.

¹⁷⁷ Müslim, "Cenâiz", 30; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/85 (No. 20816); 6/407 (No. 27339).

Peygamber'in sükût ettiği,¹⁷⁸ bazılarında ise Ümmü Atiyye'nin (r.a.) matemî tuttuktan sonra gelip Müslüman olduğu haber verilmektedir.¹⁷⁹ Her halükârda Hz. Peygamber'in şahsa yönelik farklı bir muamelede bulunduğu anlaşılmaktadır.

Huneyn seferi sonrası Hevâzin kabilesi Hz. Peygamber'in huzuruna gelip savaşta esir düşen yakınlarının serbest bırakılmasını istemişlerdi. Hz. Peygamber esirleri savaş hukuku gereği gaziler arasında dağıtmış sonrasında söz konusu esirlerin serbest bırakılmasını istemişti.¹⁸⁰ Allah Resûlü (s.a.v.) devlet başkanı sıfatıyla mutat uygulama dışına çıkarak söz konusu olaya özel olarak gönüllerin İslâm'a ısınması için böyle bir karar almıştır. Yine Hz. Peygamber, bir seferinde Medine'de yaşanan kıtlık esnasında kurban etlerinin üç gün içinde yenilmesini istemiş ertesi sene bu gerekçe bulunmadığı için kurban etlerinden istifade edilmesini serbest bırakmıştı.¹⁸¹ Hz. Peygamber idarecilik vasfı gereği iki farklı zamanda iki farklı karar almıştır.¹⁸² Kurban etlerinin yasaklanması, maslahat gereği *özel bir sosyal olaya* binaen alınan daha sonra değiştirilen geçici bir karardır. Bir beldede böyle sorunlar yaşandığında idarenin benzer kararlar alması mümkündür.

Nihayetinde Hz. Peygamber, makâsıdı, maslahatı, müsamahayı, ma'rûfu, ma'kûlü, hikmeti, dengeyi, hayrı, insan onur ve fitratına uygunluğu gözeterek şahsa ya da olaya özel çözümler sunmuştur.

Sonuç

Allah Resûlü'nün (s.a.v.), tebliğde, teşride ve pratikte tedrîcî bir yöntemle hareket ettiği gözlenmektedir. Zira onun muhataplarının bulunduğu fiziki çevre, siyâsî, dinî ve sosyokültürel ortam aynı değildi. Benzer şekilde peyderpey inen âyetlerde ortaya konulan ahlâkî ilkeler, ibadetlerin ifasıyla ilgili hükümler ve yükümlü kılınan emir ve yasaklar da farklılık göstermekteydi.

Hz. Peygamber'in 23 yıllık risâlet döneminde, şeriatın ve insan tabiatının çirkin gördüğü kötü alışkanlıkların yasaklanması, İslâm'ın kutsal saydığı temel esasların korunması ve toplumdaki batıl inançların önüne geçilmesi için bireyin doğası ve toplumun alışkanlıkları dikkate alındığı ve tedrîcîlik ilkesiyle hareket edildiği gözlenmektedir. Hz. Peygamber kendi döneminde kölelik, cariye ve kadın hakları konularına özel bir önem vermektedir. Bu durum Hz.

¹⁷⁸ Buhârî, "Tefsîr-Mümtehine", 3; "Ahkâm", 49.

¹⁷⁹ Nesâî, "Beyâ't", 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/408 (No. 27348).

¹⁸⁰ Buhârî, "Vekâlet", 7; "İtk", 3; Hibe", 9, 23; "Humus", 15; "Meğâzi", 55; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 129; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/326 (No. 18934).

¹⁸¹ Buhârî, "Edâhî", 24; Müslim, "Edâhî", 5; Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 8.

¹⁸² İbn Battâl, *Şerhu İbn Battâl*, 6/31; Kurtubî, *Müfhim*, 5/378-379; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/31. Ayrıca bk. Çakan, *İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 175; Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 304, 305.

Peygamber'in veda hutbesine de yansımıştır. Hz. Peygamber, vasıta değerler ile gaye değerler arasında bir ayrıma gittiği, gerektiğinde kolaylaştırma ve maslahat prensiplerini dikkate alarak şahsa ve olaya özel geçici bazı çözüm yolları sunduğu ifade edilebilir. Allah Resûlü (s.a.v.), Allah'ın merhameti ve fazlının genişliğine bakarak insanları dine karşı nefret ettirmedeği, kalplerin İslâm'a ısınması ve insanların kötülüklerden uzak durması için kolaylaştırma prensibini tercih ettiği görülmektedir. O'nun (s.a.v.) çocuklara, gençlere, dine yeni girenlere ve günahlarından tövbe edenlere şefkatle muamele edilmesini öğütlediği, kişinin severek ve isteyerek dini emirleri yerine getirmesine fırsat verdiği anlaşılmaktadır.

Günümüzde Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetini doğru anlamak için onun sîretini kronolojik olarak ortaya koyan kolektif çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Yine hadislerin bağlamını iyi tespit etmek adına disiplinler arası çalışmalara gerek vardır. Teknolojik imkânların gelişmesiyle bu sürecin hızlanacağı mukadderdir.

Çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Tadrîcîlik ilkesi, bireyin doğası ve toplumsal değişimin hızı göz önünde bulundurularak hadislerin yorumlaması, sabiteler ile değişkenler arasındaki unsurların ayırt edilmesi, hadislerdeki illetin ortaya konulması, coğrafi, kültürel, beşerî, tarihsel vb. bağlamın dikkate alınması ve bunların zamanın şartlarına göre yeniden değerlendirilmesi gibi esaslar üzerine inşa edilmiştir.
- Tadrîcîliğin Hz. Peygamber'in vahye hazırlanması yanında dinin tebliğinde ve teşri sahasında var olduğu tespit edilmiş aynı zamanda söz konusu ilkenin Allah Resûlü (s.a.v.) tarafından tebliğ ve teşride pratik olarak uygulandığı gözlenmiştir.
- Kur'an'da olduğu gibi sünnette de tadrîcîlik ilkesine uygun olarak yükümlülükler önce küllî ve ahlâkî esaslar sonra cüz'î düzenlemeler şeklinde, bazen kolaydan zora bazen de zordan kolaya aşamalı olarak konulmuştur.
- Geçmiş şeriatlardaki bazı uygulamalar ile Câhiliye dönem örf ve gelenekler, Hz. Peygamber tarafından ya olduğu gibi kabul edilmiş ya da tadrîcîlik ilkesine uygun olarak aşamalı bir şekilde ıslah veya ilga edilmiştir.
- Terîcîlik ilkesinin çoğu zaman makâsîd, maslahat, müsamaha, ma'rûf, hikmet, denge vb. kaideler gözeterek uygulandığı görülmektedir. Sünnette bu amaçlar göz önüne alınarak, yeri geldiğinde şahsa veya olaya özel çözümler üretilmiştir.

- Yukardaki gerekçelerden dolayı tedricilik ilkesi, metnin dışında kalan ve hadis okumalarında mutlaka göz önünde bulundurulması gereken, hadis ve sünneti anlamayı, onun tarihî ve sosyokültürel bağlamını tespit etmeyi sağlayan önemli prensiplerden birisidir.

Kaynakça

- Kur'an-ı Kerîm Meâlî.* çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn. *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Uşûli'l-Pezdevî.* 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Abdürrezzâk, İbn Hemmâm es-San'ânî. *el-Muşannef.* nşr. Habîburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Açıkgenç, Alparslan. "Evâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 11/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned.* nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî. 6 Cilt. Beyrut: y.y., 1985.
- Ahmed Naim, Babanzade - Miras, Kamil. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sârih Tercemesi ve Şerhi.* 13 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 1980.
- Aksu, Zâhid. *İslam'ın Doğuşunda Toplumsal Realite, Hukukî Ayetler ve İctihâd Kaynakları.* Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005.
- Albayrak, Halis. *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak.* İstanbul: Şule Yayınları, 2011.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Sultân. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtü'l-Meşâbih.* 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fiker, 2002.
- Ateş, Ali Osman. *İslam'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri.* İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Aydın, Fatma. *Hicaz Bölgesi Câhiliye Kültürü Çerçevesinde Hadislerde Sosyal Gerçeklik.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî.* 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, ts..
- Bakkal, Ali. "Zina Cezası İle İlgili Nasların Tedricilik Açısından Değerlendirilmesi". *İslam Ceza Hukuku- Tebliğler Kitabı.* ed. Abdurrahman Eren - Refik Korkusuz. 1/383-399. İstanbul: Lale Yayıncılık, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliye Hukuku Örneği". *Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu.* 93-104. Bursa: Ensar Vakfı Yayınları, 1990.
- Baysal, Sıddık. "Tefsirde Kültürel Antropolojik Yaklaşım". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Ekim 2019), 317-356.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ.* nşr. Muhammed Abdulkadir Ata. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Bilgin, Vejdi. "Câhiliye'den İslâm'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık". *Uludağ*

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14/1 (2003), 123-142.

- Bölükbaş, Fatma. "Metindibilimsel Çözümleme: Muzaffer İzgü'nün Yedi Uyurlar Öyküsü". *Folklor/Edebiyat Dergisi* 16/63 (Mart 2010), 99-116.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. nşr. Abdusselam Muhammed Ali Şâhin. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994.
- Cevâd, Ali. *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kıble'l-İslâm*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâki, 2001.
- Coşkun, Selçuk. *Hadîse Bütüncül Bakış*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2000.
- Çamur, Fatma Yüksel. *Anlatımbilim ve Hadis*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Demirel, Harun Reşit. "Köpek ve Diğer Bazı Hayvanların Öldürülmesine Cevaz Veren Hadislerin Değerlendirmesi". *Mütefekkir* 1 (Bahar 2014), 67-102.
- Dihlevî, Şah Veliyullâh. *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Dilek, Mehmet, "Mâverdî'ye Göre Hz. Peygamber'in Nübüvete Hazırlık Safhaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2024, 13 (1), 365-381.
- Dilek, Mehmet. *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Ceza Uygulamaları*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *es-Sünen*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-'azîz ve mâ fihi mine'l-ferâ'iz ve's-sünen*. nşr. Muhammed b. Sâlih. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1997.
- Ebü'l-Hüseyn, Muhammed b. Alî el-Basrî. *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*. nşr. Muhammed Hamîdullah. 2 Cilt. Dimaşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyetü'l-Fransiyye, 1964.
- Efendioğlu, Mehmet. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-586. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Efendioğlu, Mehmet. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/559, 560. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Erdoğan, Mehmet. *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişimi*. İstanbul: İFAV Yayınları, Yedinci., 2017.
- Erdoğan, Mehmet. *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2000.
- Erul, Bünyamin. *Sünnetin Kur'an Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1989.
- Fazlurrahman. *İslam ve Çağdaşlık*. çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, Beşinci., 2002.
- Fazlurrahman. "Kur'an'ı Yorumlama". çev. Osman Taştan. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 5 (Ekim 1987), 100-106.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Menhûl fi'l-uşûl*. nşr. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1998.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Müstaşfâ*. nşr. Muhammed Abdusselâm eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Gazzâlî, Muhammed. *Nebevî Sünnet*. çev. Ali Özek. İstanbul: İslâmî Araştırmalar, 1992.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Güler, İlhami. *Sabit Din Dinamik Şeriat*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Güner, Osman. "İbrahîmî Dinlerdeki Müşterek Dinî Pratiklerin Yorumlanması Sorunu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12-13 (Nisan 2001), 155-188.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-. *el-Müstedrek 'ale's-Şaḥîḥayn*. nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 5. Basım, 1993.
- Hatiboğlu, M. Said. *Hilafetin Kureyşliliği*. Ankara: Kitabiyât, 2005.
- Hatiboğlu, M. Said. *Kültürel Mirasımızı Tenkit Zarureti*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-. *A'lâmü'l-ḥadîs fi şerḥi Şaḥîḥi'l-Buḥârî*. nşr. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl-i Suûd. 4 Cilt. Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-Kura, 1988.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-. *Me'âlimü's-Sünen*. nşr. Muhammed Râgib et-Tabbâh. 4 Cilt. Halep: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1932.
- Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi*. Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 2. Basım, 1995.
- Hocaoğlu, Mustafa. "Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Ekim 2018), 266-286.
- Hoşaf, Fahri. *Sünnette Tedric*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1993.
- İbn Abdülberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *el-İstizkârü'l-câmî li-mezâhibi fuḥahâ'i'l-emşâr*. nşr. Sâlim Muhammed Ata-Muhammed Ali Muavviz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Abdülberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaḥḩa mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. nşr. Beşşâr Avâd vd. 17 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2017.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik. *Şerḩu İbn Battâl 'alâ Şaḥîḥi'l-Buḥârî*. nşr. Ebû't-Temîm Yâsir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerḩi Şaḥîḥi'l-Buḥârî*. nşr. Abdullah b. Baz vd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1379.
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-şahîḩ 'ale't-teḩâsim ve'l-envâ'*. nşr. Muhammed Ali Sönmez, Halis Aydemir. 8 Cilt.

- Katar: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye, 2012.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *eş-Şahîh*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîş*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân el-Hanbelî. *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîşen min cevâmi'i'l-kilem*. nşr. Şuayb el-Annaût. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmû'u fetâvâ*. 35 Cilt. Medîne: Meücemmeu el-Melik Fehd, 2004.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân. *Muqaddimetü İbni's-Salâh*. nşr. Aişe Abdurrahman. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1990.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbah. *el-Muvaţta'*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Kahraman, Hüseyin - Gül, Mutlu. "İbadetlerin Edasında Tedrîcîlik Meselesi Ve İlgili Hadislerin Tahlili". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 25 (2015), 358-418.
- Karadâvî, Yusuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. İstanbul: Nida Yayınları, 15. Basım, 2021.
- Karaman, Hayrettin vd.. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *İslam Düşüncesinde Sünnet*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı., 1996.
- Koca, Ferhat. *İslâm Hukuku Metodolojisinde Tahsis*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadîste Nâsih-Mensûh Meselesi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1985.
- Kondi, Şaban. *Kur'an'da Tedrîcîlik*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2001.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, tah. Ahmed el-Berdûnî. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964
- Kurtubî, Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer. *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîşi kitâbi Müslim*. nşr. Muhyiddin Dîb Müstû vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2023.
- Maçın, Hasan. "Zekâtın Farziyetinin Kur'an'ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 347-367.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 1392.

- Nurullah, Agitoğlu. *Hadis ve Bağlam*. İstanbul: Kitâbî, 2. Basım, 2020.
- Önkal, Ahmet. *Resûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015.
- Özağşar, Mehmet Emin. *Hadisi Yeniden Düşünmek*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.
- Özağşar, Mehmet Emin vd.. *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Özçelik, Fikret. "Hz. Peygamber'e İsnat Edilen Rivayetlerdeki Mübalağa Üslubunun Pratiğe Yansımaları ve Anlaşılmasına Eleştirel Bir Bakış: Cemaatle Namaz Örneği". *İslam ve Yorum II: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*. ed. Fikret Karaman. 2/483-502. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Özpinar, Ömer. *Hz. Peygamber'i ve Hadisleri Anlamak*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Sağlam, İbrahim. "Hadislerde Hz. Peygamber'in Yalnızlık Tecrübesi Ve Hakikat Arayışı". *Amasya İlahiyat Dergisi* 20 (Haziran 2023), 171-201.
- Saka, Şevki. "İnsanı Aydınlatmada Tedrîcî Metodun Önemi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1-4 (Haziran 2001), 59-76.
- Serinsu, Nedim. *Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü*. İstanbul: Şule Yayınları, 1994.
- Sindî, Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî. *Fethu'l-vedûd bi-şerhi Süneni Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed Zeki el-Havfî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü Evdâil'l-Menâr, 2010.
- Subhî es-Sâlih, İbn İbrahim. *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 1981.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Lüma' fi esbâbi vürûdi'l-hadîş*. tah. Yahya İsmail Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Matba'atü Mustafa Bâba el-Halebî, 1938.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfaqât*. çev. Mehmet Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Neylü'l-evtâr şerhu Münteke'l-ahbâr*. nşr. Isameddin es-Sibâbetî. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1993.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Meâni'l-âsâr*. nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdelhak. 4 Cilt. Beyrut: A'lemu'l-Kütüb, 1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Müşkil'l-âsâr*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Tartı, Nevzat. *Tarihsellik Düşüncesi ve Hadislerin Anlaşılması*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *Müsned*. nşr. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. Mısır: Dâru'l-Hicr, 1999.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre. *Câmi'u't-Tirmizî*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- Türcan, Talip. "Tedrîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/265-267. TDV Vakfı Yayınları, 2011.

- Yavuz, Yusuf Şevki. "Âşûrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn. *el-Bahrü'l-muḥîṭ fî uşûli'l-fıkh*. nşr. Ömer Süleyman el-Aşkar. 6 Cilt. Kâhire: Dâru's-Safve, 3. Basım, 1992.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. nşr. Fevâz Ahmed. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1995.